

JANUSZ A. FRYKOWSKI

Z DZIEJÓW PARAFII UNICKIEJ W GRODYSŁAWICACH

FROM THE HISTORY OF THE UNIATE PARISH IN GRADYSŁAWICE

A b s t r a c t. The present paper depicts almost 200-year-old history of the Uniate parish of the Exaltation of the Holy Cross in Grodysławice (from the end of 17th century until 1875- i.e. the liquidation of the treaty and consequently the parish).

The introduction of this paper provides some general information about its geographical location, its size and the place within the Church hierarchical structure. Having analyzed post-visitation protocols left by the Bishops of Chelm as well as statistical reports the look of both the church and branch churches and their accessories is recounted. As far as the available primary sources have made it possible, not only is the look of the vicarage and ancillary buildings presented but also the parish ecclesiastical benefice and its fluctuation in size and quantity throughout its history is determined. Furthermore, the total number of 14 parish priests residing in this particular parish is defined enriched with some biographical information about each and every one of them. The final part determines the number of worshipers as well as the number of Holy Communion receivers, furthermore, as far as possible, the level of religious awareness of Grodysławice parishioners is presented.

Key words: Uniate parish, Orthodox church, parish priest, argentaria, benefice, Uniates.

Współczesne Grodysławice (Hradzisławice¹) to wieś położona na rzece Rachańką w gminie Rachnie, powiecie tomaszowskim, w województwie lubelskim. Jej historia sięga co najmniej końca XIV w., a do takiego stwierdzenia

Dr JANUSZ A. FRYKOWSKI – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii nowożytnej Polski, członek Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego im. dra Janusza Petera, dyrektor Zespołu Szkół Nr 1 im. Bartosza Głowackiego w Tomaszowie Lubelskim, ul. Wyspiańskiego 8, 22-600 Tomaszów Lubelski; adres do korespondencji: januszf@etomaszow.org.pl

¹ P. DĄBKOWSKI, *Podział administracyjny województwa ruskiego i betzkiego w XV wieku*, Lwów 1939, s. 1.

upoważnia pierwsza wzmianka o niej, która pochodzi z 1409 r., gdy Grodyślawice były własnością Wołczka z Gródka². Kolejnymi właścicielami w omawianym okresie byli: Jan Jeż z Markowa, Jan Kwaczała z Nieborowa, Mikołaj Nieborowski, Ludwik Drohiczyński i jego synowie, Michał Czarnowski, Adam i Jan Rostkowski, Ignacy Cetner, Katarzyna i Marianna Rzeczycka, Aleksander i Edward Ksawery Fredro³.

W okresie staropolskim Grodyślawice administracyjnie przyporządkowane były do powiatu i województwa bełskiego. Leżały na terenie dwóch funkcjonujących diecezji, tj. eparchii chełmskiej (po 1569 r. unickiej) oraz chełmskiej diecezji rzymskokatolickiej. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały⁴, z tej też przyczyny miejscowość zamieszkiwała ludność obu wyznań, a następnie obu obrządków.

Prawosławna diecezja chełmska⁵ funkcjonowała do 1596 r., kiedy to władca chełmski przyjął unię i w jej miejsce utworzona została diecezja unicka⁶. Pierwotnie obejmowała ona obszar ziemi chełmskiej w województwie bełskim (bez okolic Lubaczowa), a także liczne enklawy – parafie (kilkanaście parafii – tzw. dekanat kaszogrodzki – w województwie wołyńskim oraz kilkanaście parafii ciągnących się wzdłuż wschodniej granicy województwa lubelskiego)⁷. Zmiany terytorialne diecezji nastąpiły w okresie rozbiorów

² L. BIEŃKOWSKI, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne” 7(1960), z. 2, s. 232.

³ Więcej na temat dziejów Grodyślawic zob.: J. NIEDŹWIEDŹ, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 148-150.

⁴ A. GIL, *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.*, Lublin 1999, s. 167; A. MIRONOWICZ, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, w: *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58; L. BIEŃKOWSKI, *Diecezja prawosławna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Grylewicz, t. III, Lublin 1988, kol. 132.

⁵ Szerzej na temat eparchii, zob.: GIL, *Prawosławna Eparchia*; MIRONOWICZ, *Struktura organizacyjna*, s. 48-58.

⁶ O unii brzeskiej. Zob. E. LIKOWSKI, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. DYLAGOWA, *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996; *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998; *400-lecie unii brzeskiej*, red. K. Soczyński, Warszawa 1996; *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2012; *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy*, Toruń 1997; *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998; *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kepiński, Kraków 1994.

⁷ L. BIEŃKOWSKI, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1970, s. 863.

Polski i podczas wojen napoleońskich, a jej terytorium ostatecznie ukształtowało się około 1824 r.⁸ Organizacyjnie dzieliła się na dwa oficjalaty (chełmski i bełski), te z kolei na 13 oraz 22 dekanaty. W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna, np. w 1772 r. było ich 542⁹.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej miał przeprowadzony w 1720 r. synod w Zamościu, który dokonał zmian zbliżających obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, tzw. tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano drogę krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że wznoszone w drugiej połowie XVIII w. cerkwie były najczęściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom nakazano głosić kazania i wyklądać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół. Wprowadzono wówczas także dalsze ograniczenia władzy dziekanów – jedynie do sprawowania przez nich funkcji administracyjno-kontrolnych¹⁰. Unicka diecezja chełmska funkcjonowała do 11/23 maja 1875 r., do czasu, kiedy cesarz Aleksander II ogłosił jej „zjednoczenie” z Cerkwią prawosławną.

⁸ Szerzej na temat zmian terytorialnych diecezji po rozbiorach zob.: J. LEWANDOWSKI, *Grekokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, vol. LXII, Lublin 2007, s. 77-84.

⁹ W. KOŁBUK, *Kościoty wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 45; TENŻE, *Kościoty wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 117-125.

¹⁰ E. LIKOWSKI, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; G. CHRUSCIEWICZ, *Istoria zamojskiego sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155-267; A. GIL, I. SKOCZYLAŚ, *Kościoty wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 325-342.

1. POWSTANIE PARAFII

Parafia jest to ograniczona terytorialnie i personalnie część diecezji, zarządzana przez proboszcza. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan, wyposażony przez biskupa w specjalne uprawnienia, wypełnia posługi duszpasterskie¹¹. Parafia jest zaliczana do tych jednostek w strukturze organizacyjnej Kościoła i społeczeństwa, które określa się jako podstawowe i jednocześnie najbardziej trwale elementy kultury ludzkiej. Życie lokalnej społeczności było w całym interesującym nas okresie nierozdzielnie związane z parafią, która pełniła w tej społeczności o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok zadań ściśle religijnych, wypełniała też funkcje w dziedzinie oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej.

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych czynności. Pierwszą z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja, czyli prawnokanoniczne usankcjonowanie procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora¹². Zdarzało się także, że gromada wiejska lub miejska budowała cerkiew własnym kosztem, za pozwoleniem właściciela, opodatkowywała się także na rzecz duchownego i tylko prosiła o grunty dla niego albo nadawała mu swoje, co następnie właściciel potwierdzał¹³.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, jakim jest utworzenie parafii, dokument erekcyjny stan ten tworzył¹⁴.

Trudno jest ustalić czas powstania parafii unickiej w Grodysławicach. Należy sądzić, że została utworzona po zawarciu unii brzeskiej w miejsce wcześniej działającej parafii prawosławnej. Nie wiadomo kiedy we wsi wybu-

¹¹ M. NOWODWORSKI, *Parafia*, w: *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200; J. KOZIEJ, *Parafia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XIV, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 1324-1326.

¹² E. WIŚNIEWSKI, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 11, 14.

¹³ BIEŃKOWSKI, *Kościół w Polsce*, s. 821.

¹⁴ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. WÓJCIK, *Fundacja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. V, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760-761.

dowano pierwszą cerkiew. Najstarsza wiadomość o niej pochodzi z 1564 r., badania potwierdzają, że istniała tam przez resztę XVI w.¹⁵

W okresie funkcjonowania parafia organizacyjnie przynależna była do dekanatu tyszowieckiego, którego dokładna data utworzenia także nie jest znana. Wiadomo natomiast, że w 1573 r. istniała w Tyszowcach protopopia¹⁶ prawosławna¹⁷. Można więc sądzić, że podobnie jak struktura terytorialna i organizacyjna Cerkwi prawosławnej po unii nie uległa poważniejszym zmianom, podobnie było i w przypadku dekanatu tyszowieckiego¹⁸. Natomiast XVII-XVIII-wieczne źródła podają, że parafia pw. Podwyższenia Świętego Krzyża co najmniej do 1786 r. była jednostką, w której strukturze znajdowała się tylko jedna miejscowość. Wasil Słobodian, w swojej pracy o cerkwiach diecezji chełmskiej, stwierdził, że właśnie w tym roku cerkiew p.w. Symeona Słupnika w Rachaniach została przez władze austriackie zdegradowana do rangi cerkwi filialnej i włączona do parafii Grodyślawice¹⁹. Pewna wskazówka zawarta jest w wykazie majątku duchowieństwa, pochodzącym z roku 1822, gdzie przy Grodyślawicach jest adnotacja: „Podczas połączenia za rządów austriackich cerkwi w Rachaniach i Werechaniach, lecz teraz z przyczyny jednej natury dóbr, cerkiew werechańską odrywa się, a dołącza się do dóbr parafii tarnawackiej. Teraz zostanie przy Grodyślawicach cerkiew rachańska”²⁰. Zmiany te nie były trwałe, skoro już w roku 1825

¹⁵ W 1573, 1574, 1579, 1580, 1585 r. pop zapłacił podatek w wysokości 2 zł rocznie, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), sygn. 34, k. 834v, 846v; sygn. 36, k. 307, 463, 526v, 731; A. GIL, *Prawosławna Eparchia*, s. 227; B. СЛОБОДЯН, *Церкви Холмської епархії*, Львів 2005, s. 149-150.

¹⁶ Protopopia, protoprezbiteria była jednostką terytorialną, odpowiednikiem dekanatu w Kościele łacińskim, na której czele stał protopop. Początkowo sprawował on także władzę sędziowską, którą utracił w XVIII w.

¹⁷ AGAD, ASK, sygn. 36, k. 307v.

¹⁸ Natomiast samo wprowadzenie unii nie odbyło się w dekanacie bez zamieszek na tle religijnym między jej zwolennikami i przeciwnikami. W latach 30. i 40. XVII wieku miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron, A. GIL, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin 2005, s. 73-74. Więcej na temat wprowadzania unii zob.: K. CHODYNICKI, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934; B. KU-MOR, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, w: *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26-44.

¹⁹ СЛОБОДЯН, *Церкви*, s. 349. Parafie filialne zwano także „skasowanymi” lub „przyłączonymi”. Zob. LEWANDOWSKI, *Greckokatolicka diecezja*, s. 79.

²⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKGGK), sygn. 147, s. 211.

cerkiew p.w. św. Praksedy w Werechaniach była ponownie cerkwią filialną parafii Grodysławic²¹. Jest to prawdopodobne, gdyż – według Witolda Kołbuka – likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała miejsce w okresie józefińskim, kiedy znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim²². Wiadomo także, że cerkiew w Grodysławicach utraciła status cerkwi parafialnej przed 1808 r., co potwierdził protopop Jan Panasiński. Dziekan, w wykazie dokumentów znajdujących się w cerkwi rachańskiej, zamieścił między innymi: „Inwentarz plebanii rachańskiej z przyłączonymi grodysławicką i werechańską 20 kwietnia 1808 r. spisany i podpisany przez dominium”²³. Potwierdzenie tego faktu można znaleźć także w „Konsygnacji duchowieństwa dekanatu tyszowieckiego do konsystorza na dzień 31 stycznia 1811 r. podanej”, gdzie widnieje informacja, że Jan Panasiński, dziekan tomaszowski, był parochem parafii rachańskiej, do której przyłączono cerkwie w Grodysławicach i Werechaniach²⁴. Można przypuszczać, że awans Rachań do godności parafii mógł mieć miejsce ok. 1799 r., kiedy w Rachaniach został wymurowany nowy kościół, natomiast stary drewniany w tym czasie z polecenia kolatorki Marianny Rzczyckiej został przeniesiony do Grodysławic²⁵. Fakt dostarczenia materiału z rozbiórki świadczył o złym stanie cerkwi w Grodysławicach i zapewne dlatego cerkiew w Rachaniach została określona jako *matrice*. Jak się okazało, nie była to zbyt szczęśliwa decyzja i nie trwała zbyt długo, skoro w źródle z 1811 r. wyłania się obraz cerkwi w Rachaniach jako budowli zrujnowanej, w której „dach [...] całkiem opadł”²⁶. Wizytujący dekanat tomaszowski na przełomie lat 1811/1812 dziekan tomaszowski, Jan Panasiński, o parafii rachańskiej napisał tak: „Przeszli dziekani bez żadnej przyczyny i względem na nędzę parocha, który by się tam odważył mieszkać, a podobno dla polepszania tylko do swego krewnego ostatniego byłego parocha Nazarewicza, w najpierwszej regulacji podali do Konsystorza Przemyskiego cerkiew

²¹ Tamże, sygn. 147, s. 274.

²² W. KOŁBUK, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17; S. NABYWANIEC, *Kościół grekokatolicki w Galicji w latach 1772-1848: wybrane zagadnienia*, w: *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, red. A. Andrusiewicz, t. 4, Rzeszów 2004, s. 26-47; TENŻE, *Plany józefińskiej regulacji parafii w grekokatolickiej diecezji przemyskiej*, „Resovia Sacra” 7(2000), s. 73-97.

²³ APL, ChKGK, sygn. 139, k.279v.

²⁴ Tamże, sygn. 146, s. 156.

²⁵ Tamże, sygn. 139, k. 117.

²⁶ Tamże, sygn. 139, k. 112.

Rachańską *pro matrice*, przypisawszy *pro filicibus* cerkiew Grodysławicką najlepiej sytuowaną i Werechańską, przeciwko której najgorszy i bez uważnej regulacji, że nikt nie chciał czynić opozycji, do tego czasu w Przemyślu tę regulację zapisaną utrzymano²⁷. Wizytator zwrócił także uwagę, że parafianie, ze względu na ich niewielką liczbę, nie chcieli zaangażować się w naprawę świątyni. Zapewne zła kondycja cerkwi i mała liczba unitów w Rachaniach spowodowała, że już od lipca 1811 r., aż do likwidacji unii, właśnie pobliskie Grodysławice stały się siedzibą parafii²⁸. Grodysławice od czasu powstania do końca omawianego okresu organizacyjnie związane były z dekanatem w Tyszowcach, stanowiąc jedną z siedemnastu składających się nań parafii.

Źródła nie informują, jak przebiegała likwidacja parafii unickiej w Grodysławicach, ale można się domyślać, że był to burzliwy proces, podobnie jak w innych parafiach diecezji chełmskiej²⁹.

2. CERKIEW PARAFIALNA I FILIALNE

Pierwszy znany opis budynku cerkwi w Grodysławicach pochodzi z 27 października 1732 r.³⁰ Wizytujący wówczas parafię, wyznaczeni przez biskupa Felicjana Filipa Wołodkowicza komisarze, Józef Ostaszewski i Jan Jagielnicki, zastali drewnianą budowlę z trzema oknami i jednymi drzwiami. Dwa okna posiadały drewniane ramy, trzecie do połowy było oprawione w ołów. Drzwi prowadzące do świątyni były osadzone na podwójnych zawiasach z dwoma krukami³¹. Zamykane były zamkiem wewnętrznym i dwoma „probojami”,

²⁷ Tamże, sygn. 139, k. 117v-118.

²⁸ СЛОБОДЯН, *Церкви*, s. 149

²⁹ Ludność parafii w Hołubli na Podlasiu za to, że nie chciała przyjąć prawosławia, przez 6 tygodni musiała utrzymywać oddział wojska. Po tym czasie naczelnik Kaliński zwołał wszystkich parafian koło przydrożnej figury i trzymał przez 3 dni, zmuszając ich do przyjęcia prawosławia. Gdy unicy nie ulegli, kazano im cały dzień gołymi rękami śnieg z rowu wyrzucać, a wieczorem otrzymywali po 400 nahałek. W wyniku tych represji 5 mężczyzn umarło, a 22 zesłano na Syberię. W parafii w Pratulinie po wywiezieniu proboszcza Kurmanowicza, zamknęli kościół i zgromadzili się na cmentarzu. Gdy odmówili oddania kluczy i przyjęcia popa, cmentarz zaatakowało wojsko. W wyniku strzelaniny 9 parafian zginęło, a około 200 zostało rannych. Pozostałych przy życiu unitów torturowano kłując bagnietami, bijąc kijami po głowie, wybijając zęby, szarpiąc za włosy. Zob. K. DĘBSKI, *Bohaterstwo unitów podlaskich (1875-1905)*, Warszawa 1993, s. 70-71, 73. Zob. też K. MATWIEJUK, *Męczennicy podlascy*, w: *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998, s. 59-74.

³⁰ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 168.

³¹ Kruk – hak. Zob. A. BRÜCKNER, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa

Rys. 1. Grodysławice. Wycinek z mapy F. von Miega, *Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien*, 1:28800, 1779-1782

Źródło: Kriegsarchiv Wien, rps B. IX a, k. 390.

z żelazną kłódką. Niewiele nowych wiadomości dotyczących świątyni i jej otoczenia wniosła wizytacja biskupa Maksymiliana Ryły. Odwiedzający w 1760 r. parafię hierarcha odnotował, że cerkiew potrzebuje remontu w ścianach i dachu. Z nowych rzeczy protokół wymienia drewnianą dzwonnice z sześcioma dzwonami i ogrodzony cmentarz³². Pierwotnie cmentarz był przy cerkwi, a następnie został przeniesiony poza zabudowę wsi. Początkowo użytkowali go unicy, a następnie prawosławni. Najstarszy zachowany nagrobek z czytelną inskrypcją pochodzi z 1858 r. i jest to mogiła księdza Michała Bratkiewicza, proboszcza grodysławickiego i dziekana tomaszowskiego³³.

Zapewne ten sam kościół zastał wizytator 28 marca 1775 r., skoro w protokole zaznaczył, że świątynia „w ścianach i dachach” była stara. Stan techniczny budynku musiał być na tyle zły, skoro wizytator nakazał proboszczowi, żeby pilnie cerkiewne dachy i okna ponaprawiał pod groźbą zakazu sprawowania nabożeństw. Wewnątrz cerkwi znajdował się wielki ołtarz „snycerskiej roboty”, częściowo pozłacany, a częściowo malowany³⁴. Ołtarz był

1970, s. 272.

³² APL, ChKGK, sygn. 110, s. 397.

³³ D. KAWAŁKO, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994, s. 175.

³⁴ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281-282.

obudowany zamykanym na zamek cyborium³⁵. Wizytator zastał także nowo wybudowaną drewnianą dzwonnice. Cerkiew ta zapewne w niedługim czasie uległa ruinie lub się zawaliła, bowiem po wymurowaniu kościoła w Rachaniach drewniany kościół rachański, decyzją kolatorki, został przewieziony w roku 1799 do Grodyślavic. Jak informował dziekan Jan Panasiński, z tego budulca postawiono nową cerkiew, która, jak zaznaczył, „mocna w ścianach i dachu podmurowania tylko potrzebuje”³⁶. Świątynia posiadała od frontu dwie wieże pokryte blachą, a w środku kopułę krytą blachą. Była budowlą obszerną i jasną, posiadającą trzy małe ołtarze, prezbiterium, zakrystię, skarbiec, chór, kruchtę, a na tyle chóru trzy komory. Nowa świątynia konsekrowana została 26 lipca/7 sierpnia 1800 r. przez biskupa Antoniego Angełłowicza. Przy cerkwi znajdowała się dzwonnica w dobrym stanie. Wszystko było ogrodzone drewnianym parkanem. Więcej szczegółów o tej świątyni poznamy dzięki inwentarzowi z 10 czerwca 1813 r., który został wykonany we wszystkich świątyniach parafii, po śmierci proboszcza Jana Panasińskiego. Dzięki temu inwentarzowi wiadomo, że do cerkwi prowadziło troje drzwi, z których dwoje, zamykane na zamki francuskie, prowadziły bezpośrednio do świątyni, a trzecie, także zamykane na zamek, wiodły do zakrystii. Świątynia miała cztery okna w „ołów oprawione” oraz jedno małe okratowane w zakrystii. W kopule cerkwi zawieszony był mały dzwonek. W świątyni znajdowały się trzy ołtarze – jeden z nich za prestołem³⁷, dwa konfesjonały, kropielnica kamienna na wodę święconą i trzy skrzynie z zamkami na sprzęty. Obok cerkwi stała dzwonnica zbudowana na słupach, na której zawieszonych było sześć dzwonów. Całość otaczał parkan ze starych dylów „cokolwiek utrzymujący się”³⁸.

³⁵ Cyborium – obudowa ołtarza składająca się z czterech kolumn i baldachimu. Zob. A. MARKUNAS, T. UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 24.

³⁶ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117.

³⁷ Prestoń – najważniejsza część wyposażenia świątyni i najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi, na którym w świętych darach przebywa sam Chrystus; jako symbol grobu Pańskiego prestoń okryty jest białą narzutą przypominającą całun. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 87.

³⁸ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 281v.

Rys. 2. Nagrobek ks. Michała Bratkiewicza – stan dzisiejszy (fot. autora)

Według tego samego źródła cerkiew w Rachaniach była budowlą drewnianą, „w ścianach dobrą”, potrzebującą remontu dachu i podłogi, ponieważ – jak określił je spisujący inwentarz – były „trochę popsute”. Do świątyni prowadziły drzwi osadzone na żelaznych zawiasach, zamykane na żelazny zamek. Budynek posiadał pięć nieokratowanych okien. Dzwonnica była zbudowana na drewnianych słupach, od drogi tarcicami obita. Była w nie najlepszym stanie technicznym, chwiała się, wiązania miała „nadsute” i potrze-

bowiała nowego dachu. Ciągający się od drogi dworskiej parkan wywracał się, nowych słupów i naprawy potrzebował³⁹.

Trzecia cerkiew, werechańska, także była budowlą drewnianą w dość dobrym stanie, tylko w podłodze i nad babińcem potrzebowała niewielkiej naprawy. Prowadziła do niej para drzwi osadzonych na żelaznych zawiasach i zamykanych „dobrymi” zamkami. Miała siedem okien zabezpieczonych przed złodziejami żelaznymi kratami. Obok cerkwi znajdowała się nie do końca wykończona dzwonnica i przycerkiewny cmentarz. Całość była ogrodzona żerdziami⁴⁰. Dość pobieżnego opisu poszczególnych świątyń dokonano rok później. W przypadku cerkwi grodyślawickiej źródło podało: „Cerkiew w stanie dobrym, obszerna. Tudzież i dzwonnica, parkan przystojnie ogrodzony dylami. Porządek dość piękny, światła dość”⁴¹. W przeciwieństwie do cerkwi grodyślawickiej, cerkwie w Rachaniach i Werechaniach pozostawiały wiele do życzenia. W Werechaniach świątynia potrzebowała jedynie naprawy dachu i podłóg. O wiele gorzej było w Rachaniach, gdzie „cerkiew potrzebuje gwałtownej reperacji dachu, tudzież i dzwonnica. Parkan z jednej strony poprawiony. Porządek bardzo mały i mierny”⁴². W następnych latach świątynie zapewne zostały wyremontowane przez kolatorów i parafian, ponieważ, w wykazie o stanie cerkwi w 1840 r. o wszystkich napisano, że są w dobrym stanie⁴³. Może to dziwić, skoro już rok później we wszystkich zaistniała potrzeba dokonania jakiejś naprawy. Świątynia w Grodyślawicach potrzebowała wymiany podwalin, podmurowania i nowej podłogi. Podobnie w Rachaniach, gdzie oprócz wcześniej wymienionych elementów, potrzeba było wyremontować także dach. Przy opisie cerkwi w roku następnym jest zapis, że świątynia w Rachaniach jest w trakcie remontu. Najmniej, bo tylko naprawy dachu, wymagała cerkiew w Werechaniach⁴⁴. Następne informacje o stanie świątyń parafii grodyślawickiej pochodzą z lat 1849, 1852, 1855, 1858⁴⁵. Źródła z tych lat zawierają podobne informacje. W przypadku siedziby parafii jest informacja, że świątynia była w dobrym stanie, podana jest także mylna data zbudowania cerkwi. Źródło informuje, że świątynia została postawiona w 1801 r., a wiadomo, że miało to miejsce rok wcześniej. W cerkwi znajdo-

³⁹ Tamże, sygn. 139, k. 279v.

⁴⁰ Tamże, sygn. 139, k. 282v.

⁴¹ Tamże, sygn. 602, k. 75v-76.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, sygn. 151, s. 288.

⁴⁴ Tamże, sygn. 151, s. 460.

⁴⁵ Tamże, sygn. 154, s. 460, 670; sygn. 156, k. 43v; sygn. 159, k. 87.

wał się ikonostas z carskimi wrotami. O cerkwi w Werechaniach powiedziano, że budowla była w dobrej kondycji, a wzniesiona została w 1782 r. Później w najgorszym stanie była cerkiew rachańska, która potrzebowała gruntownego remontu, podobnie jak dzwonnica i parkan. Taka sytuacja nie powinna dziwić, skoro dokonujący wpisu o dacie jej budowy napisał „wystawiona od czasów niepamiętnych”. Brak prac naprawczych w Rachaniach spowodował, że w wykazie cerkwi z 1860 r. widnieje zapis „od kilku lat do rozebrania przeznaczona, pobożnością parafian jest podtrzymywana”. Stan pozostałych dwóch jest określony jako dobry⁴⁶. Ostatnie informacje o stanie cerkwi w parafii Grodysławice pochodzą z 1871 r.⁴⁷ Według tego źródła jedynie cerkiew w Werechaniach była w dobrym stanie. W Grodysławicach potrzebowała remontu, jednak źródło nie podało, jakie elementy wymagały restauracji. W przypadku cerkwi w Rachaniach zachowała się wzmianka, że zawaliła się, i że żaden wierny z tego powodu nie ucierpiał. Adnotacja o tym, że nikt nie ucierpiał, może świadczyć, że świątynia nie była już używana z racji zastrzeżenia co do jej użytkowania z 1860 r., lub że w tym czasie nie odbywały się tam już nabożeństwa.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności domu Bożego, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w sprzęty. Ogólnie rzecz biorąc, wśród sprzętu kościelnego możemy wyróżnić naczynia liturgiczne – argenteria (kielich, patena, ampułki, puszki na komunikanty), wyposażenie ołtarza (krzyż, świeczniki, obrusy) oraz szaty liturgiczne, czyli oficjalny strój dla celebransów i ich pomocników (alba z paskiem, ornat, komża, sutanna, stuła, kapa itp.)⁴⁸.

Stan posiadania świątyni w Grodysławicach w zakresie naczyń liturgicznych można prześledzić na podstawie trzech osiemnastowiecznych wizytacji duszpasterskich⁴⁹. Najskromniej pod tym względem prezentowała się cer-

⁴⁶ Tamże, sygn. 161, k. 181.

⁴⁷ Tamże, sygn. 166, k. 353v-355.

⁴⁸ W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się pięć kolorów szat liturgicznych: biały (srebrny) symbolizujący światłość Bożej Chwały i oświecenie umysłu; używa się na największe święta, np. Paschę – Zmartwychwstanie Pańskie; żółty (złoty) symbolizuje aniołów; używany najczęściej w ciągu roku liturgicznego; czerwony – symbolizuje szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem, krew męczenników; kolor czarny używany szczególnie w Wielkim Poście, na pogrzebach; niebieski kolor stosowany podczas świąt Maryjnych; zielony raz w roku na Zesłanie Ducha Świętego. Zob. B. SNELA, *Kolory liturgiczne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Góźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2002, kol. 385-386.

⁴⁹ Wizytacje w latach 1732, 1760 i 1775, APL, ChKGK, sygn. 103, k. 167v; sygn. 110, s. 397; sygn. 122, k. 281.

kiew w 1732 r., kiedy z naczyń liturgicznych na wyposażeniu była tylko drewniana, ale połączana puszka *pro conservando venerabili*⁵⁰, oraz kielich cynowy z dwoma patenami⁵¹ i łyżeczką⁵². Jak wykazała wizyta duszpasterska z 1760 r., to skromne wyposażenie cerkwi w naczynia liturgiczne uległo dalszemu umniejszeniu. Odwiedzający parafię biskup Maksymilian Ryłło zastał tylko srebrny kielich, wewnątrz połączony oraz srebrną patenę i łyżeczkę. Hierarcha musiał być zaniepokojony tak ubogim wyposażeniem w naczynia, skoro w dekrete powizytacyjnym nakazał proboszczowi zakupić srebrną puszkę do sakramentu. Polecenie biskupa zostało wypełnione, podczas piętnaście lat późniejszej wizytacji na wyposażeniu świątyni znajdowała się srebrna, połączana w środku puszka *pro venerabili* z połączoną nakrywką, dwoista cynowa *vasula pro oleis sacris*⁵³ i srebrna łyżeczka wewnątrz połączana.

Pierwsze XIX-wieczne, dość lakoniczne informacje o wyposażeniu cerkwi w parafii Grodyślawice, pochodzą z wizytacji Jana Panasińskiego, dziekana tomaszowskiego, która miała miejsce w roku 1811⁵⁴. W przypadku Rachań jest tylko powiedziane, że świątynia była uboga w sprzęty. Przy opisie świątyni w Werechaniach nie ma żadnych informacji, natomiast przy cerkwi w Grodyślawicach wizytator odnotował: „srebra także zabrano, wotów trochę i kielich zepsuty został się, które wota na puszkę i puszczykę przerobiono”. Ostatnie dane dotyczące wyposażenia w naczynia liturgiczne pochodzą ze spisu wszystkich trzech cerkwi, jakiego dokonano po śmierci księdza Jana Panasińskiego⁵⁵. Zgodnie z tym źródłem w Rachaniach była puszka *pro*

⁵⁰ Naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 92.

⁵¹ Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłoceny lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyjnyka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 79.

⁵² Łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach ławyna, służy do udzielania wiernym Komunii Świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan za pomocą łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszcza ciało i duszę, tych którzy wierzą w naukę Chrystusa – słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 59.

⁵³ *Vasula pro oleis sacris* – naczynie na oleje święte. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów* s. 74.

⁵⁴ APL, ChKGGK, sygn. 139, k. 117.

⁵⁵ „Inwentarz cerkwi parafialnej Rachańskiej z jej afiliowanymi Grodyślawicką i Were-

conservando venerabili z zaznaczeniem, że była wykonana z „podłego” srebra i w środku pozłacana, dwa kielichy srebrne, wewnątrz pozłacane oraz łyżeczka do rozdawania komunii⁵⁶. W Grodysławicach znajdowała się puszką *pro conservando venerabili* z „najpodlejszego” srebra w środku pozłacana. Kielich również był kiedyś wewnątrz pozłacany, jednak w czasie spisu pozłocenie zostało wytarte, z pateną oraz puszką małą do chorych, dwie cynowe ampułki⁵⁷ i łyżeczka do komunii⁵⁸. W Werechaniach był kielich z dwoma patenami i łyżeczka posrebrzana mosiężna⁵⁹.

Wyposażenie ołtarza w cerkwi Grodysławice można prześledzić na podstawie protokołów wizytacji i inwentarzy, z zastrzeżeniem, że źródła XVIII-wieczne dotyczą tylko Grodysławic, natomiast XIX-wieczne także cerkwi filialnych. Pierwsze dane w tym zakresie można poznać na podstawie protokołu wizytacji z 27 października 1732 r.⁶⁰ W źródle tym odnotowano kilkanaście różnorodnych przedmiotów, które dopełniały i uświetniały przebieg nabożeństwa. Najwięcej tego typu utensyliów wykonanych było z różnego rodzaju płócien. Wymienić tu należy antymins⁶¹, dwa korporały⁶², trzy zasłonki harusowe⁶³ – czwarta wełniana, białą bawełnicę⁶⁴, płócienną chorągiew oraz 19 różnych obrusów, białych chust i tuwalni⁶⁵. Z metali wykonana

chańską stosownie do rozporządzenia Konsystorza Chełmskiego 5 czerwca 1813 r., doliczy 69 wydanego przy instalacji księdza Symeona Puchewicza plebana typińskiego na administratora do tejsze parochii dnia 10 czerwca 1813 r., po zejściu przez Jana Panasińskiego plebana bywszego rachańskiego, a dziekana tomaszowskiego na gruncie spisany”, tamże, sygn. 139, k. 279.

⁵⁶ Tamże, sygn. 139, k. 279.

⁵⁷ Ampułki – naczynia liturgiczne na wino i wodę, MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 11.

⁵⁸ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 280v.

⁵⁹ Tamże, sygn. 139, k. 282.

⁶⁰ Tamże, sygn. 103, k. 167v-168.

⁶¹ Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na prestole (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 12-13.

⁶² Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 53.

⁶³ Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII-XVIII w. Zob. I. TURNAU, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 16.

⁶⁴ Bawełnica – gruba tkanina bawełniana lub o bawełnianej osnowie i wełnianym albo bawełnianym wątku. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 20.

⁶⁵ Tuwalnie (towlalnie) – ręczniki. Zob. B.M. SENIUK, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji kościoła wschodniego. Materiały do*

ne były trzy srebrne korony, lichtarz żelazny z dwoma świecami wiszący na środku cerkwi, trybularz mosiężny⁶⁶, miseczka cynowa i dzwonek do elewacji. Ponadto w cerkwi znajdowała się monstrancja, krzyż drewniany, a także dwa sznurki pereł, w tym jeden mniejszy. Podczas kolejnej wizytacji, odbytej 28 lat później, w wyposażeniu ołtarza odnotowano niewielkie zmiany⁶⁷. Z nowych rzeczy przybyły podwójne cynowe miernice⁶⁸. Z informacji zawartych w protokole wizytacji z 28 marca 1775 r. wynika, że w wyposażeniu ołtarza przybyły dwa cynowe krzyże, para cynowych lichtarzy, dwie lampy mosiężne, dwa dzwonki do elewacji (w sumie były trzy) i srebrne wotum⁶⁹.

Zdecydowanie więcej wiadomości o wyposażeniu ołtarzy znajduje się w inwentarzu spisany 10 czerwca 1813 r., po śmierci dziekana Jana Panaśńskiego. Spisu dokonano grupując przedmioty według materiału, z jakiego zostały wykonane, tj. srebra, cyny i mosiądzu, płótna i drewna⁷⁰. W cerkwi grodyślawickiej ze srebra wykonane były tylko trzy wota – jedno kwadratowe, a dwa w kształcie serca. Zdecydowanie więcej przedmiotów wykonanych było z mniej szlachetnego metalu, jakim była cyna i mosiądz, wśród których było sześć wielkich czopowanych i sześć mniejszych lichtarzy, tacka, dwa krzyże, miernica, łódka⁷¹, dwa mosiężne trybularze oraz po dwa małe lichtarzyki i dzwonki. Z przedmiotów drewnianych był krzyż procesyjny, dwa małe krzyże, sześć lichtarzy i obraz procesyjny. Zdecydowanie największą grupę stanowiły przedmioty wykonane z różnych rodzajów płótna. Najwięcej, bo po 30, było korporałów, puryfikaterzy i tuwalni, 15 ręczników, po trzy sztuki antependiów⁷², antyminsów, sukna czerwonego i obić, dwie zasłonki i *umbraculum* (parasol).

słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej, w: *Polska Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 345.

⁶⁶ Trybularz – kadzielnica. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 113.

⁶⁷ Wizytacja duszpasterska z 30 X 1760 r., APL, ChKGK, sygn. 110, s. 398.

⁶⁸ Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 62.

⁶⁹ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281.

⁷⁰ Tamże, sygn. 139, k. 280v-281.

⁷¹ Łódka – naczynie na kadzidło. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 59.

⁷² Antependium – dekoracyjna zasłona przedniej części mensy ołtarzowej, z przedstawieniem scen z życia Chrystusa, Matki Bożej lub świętych. Zob. SENIUK, *Osiemnastowieczna terminologia*, s. 336.

W przeciwieństwie do cerkwi w Grodysławicach, świątynia w Rachaniach miała zdecydowanie więcej przedmiotów wykonanych z metali szlacheńskich⁷³. Było pięć koron, w tym trzy pozłacane, trzy wota (dwa w formie kwadratu, a jeden serca), ponadto były dwa maleńkie krzyżyki oraz krzyż z Ewangelii z pozłacaną pasją⁷⁴. Z rzeczy mosiężnych znajdował się krzyż z pasją, trybularz i trzy dzwonki do elewacji. Kolejny krzyż, dwa lichtarzyki, tacka, miernica i pacyfikał⁷⁵ wykonane były z cyny. Następną grupę przedmiotów, wykonaną z różnego rodzaju płótna, stanowiły trzy antyminsy, osiem korporatów, sześć puryfikaterzy⁷⁶, 14 tuwalni i cztery stare chorągwie. Z rzeczy drewnianych był tylko krzyż procesyjny.

W ostatniej cerkwi tej parafii, w Werechaniach, w inwentarzu nie było utensyliów ze srebra, a z innych metali tylko miedziany kociołek na święconą wodę, mosiężny trybularz, natomiast pozostałe przedmioty metalowe, tj. miernica, trzy dzwonki do elewacji, cztery małe lichtarze i tacka wykonane były z cyny. Z rzeczy płóciennych były trzy stare chorągwie, cztery cienkie korporaty, cztery obrusy ordynaryjne⁷⁷, 13 tuwalni z lnianego płótna oraz pięć ręczników do wycierania rąk (wykonanych ze zniszczonych tuwalni). Z drewna wykonane były cztery pary lichtarzy i trzy krzyże, w tym krzyż procesyjny i dwa małe krzyże. Ponadto na stanie cerkwi znajdowały się dwa lusterka⁷⁸.

Ważnym elementem w sprawowaniu liturgii był oficjalny strój celebransów i ich pomocników. Pierwsze wiadomości o szatach liturgicznych w Grodysławicach pochodzą z protokołu wizytacji, która miała miejsce 27 października 1732 r.⁷⁹ Jak pokazuje źródło, niewiele szat do swojej dyspozycji miał tamtejszy duchowny. Jedynie dwa bławatne⁸⁰ aparaty z epitrachylionem⁸¹ i na-

⁷³ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 279-279v.

⁷⁴ Pasja – opis męki Pańskiej. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 79.

⁷⁵ Pacyfikał – relikwiarz w kształcie krzyża lub monstrancja, zazwyczaj srebrny, bogato zdobiony. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 76.

⁷⁶ Puryfikaterz – ręczniczek do czyszczenia kielicha i pateny na hostie. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 9.

⁷⁷ Należy sądzić, że obrusy były wykonane z pasów ordynaryjnych zrobionych z cienkiej przędzy jedwabnej, splotem skośnym lub jego pochodnymi, posiadające ozdobną fakturę, najczęściej o motywach geometrycznych. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 114.

⁷⁸ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282.

⁷⁹ Tamże, sygn. 103, k. 167v.

⁸⁰ Bławatny – od XV w. kolor niebieski, nasycony. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 25.

⁸¹ Epitrachylion – stuła kapłana wschodniego, ważna szata liturgiczna prezbitera; podwójnie złożony orarion (długa wąska wstęga zapięta na lewym ramieniu diakona wschodniego,

rękawkami⁸², cztery alby (w tym dwie podarte), humerał⁸³ i pasek. Z podobnego źródła, o 28 lat późniejszego, widać zdecydowaną poprawę w ilości szat liturgicznych, zwłaszcza aparatów, których liczba zwiększyła się do czterech⁸⁴. Przybył aparat łyżakowy⁸⁵, aparat czerwony kamlotowy⁸⁶, aparat z materiału tureckiego⁸⁷ i aparat żałobny harusowy⁸⁸. Liczba alb pozostała na tym samym poziomie, w wykazie natomiast zabrakło humerału i paska. Kolejna wizytacja z 1775 r. także wykazała zmiany, jakie zaszły w oficjalnym stroju celebriansa⁸⁹. Ksiądz miał do dyspozycji trzy kompletne aparaty, pierwszy w kolorze fioletowym z różnym srebrnym kwiatem, drugi adamszkowy różowy i trzeci żałobny. Ponadto były dwa niekompletne z zaznaczeniem, że stare, tj. karmazynowy⁹⁰ adamszkowy i sajowy⁹¹. Prócz tego przybyły dwa humerały i trzy paski. Kolejne informacje o szatach liturgicznych pochodzą dopiero z początków XIX w. Jan Panasiński dziekan tomaszowski, zarazem proboszcz grodyślawnicki, wizytując w 1811 r. cerkiew, tak przedstawił jej wyposażenie: „Sprzęt cerkiewny przy wyprowadzeniu się odsądzanego anty-

o końcach zwisających z przodu i z tyłu), diakoński ozdobiony krzyżykami. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 33, 75.

⁸² Epimanikion (poruczy) – narękawek przy dłoniach ułatwiający wygodne odprawianie Liturgii św. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 33, 84.

⁸³ Humerał – biała lniana chusta, niekiedy z kapturem, okrywająca szyję i ramiona księdza, wkładana pod albą. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s.41.

⁸⁴ Wizytacja z 1760 r., APL, ChKGK, sygn. 110, s. 398.

⁸⁵ Łyżak – wzorzysta tkanina konopna wysokiej jakości, tkana w pasy, farbowana lub drukowana w żywych kolorach. Wytwarzana w Polsce w XVIII w. jako naśladownictwo droższych tkanin jedwabnych odzieżowych i obciowych. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 109.

⁸⁶ Kamlot (czamlet, kamlet) – cienka, rzadka tkanina z szorstkiej wełny czesankowej gorszego gatunku, tkana splotem płóciennym. W średniowieczu robiona była z wełny koziej i wielbłądziej. Później, na Zachodzie tkano ją czasem na osnowie jedwabnej, lnianej, a nawet konopnej. W Polsce znana od XIV w. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 79.

⁸⁷ Turecczyzna – tkanina przetykana złotą lub srebrną nicią. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 191.

⁸⁸ Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII-XVIII w. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 16.

⁸⁹ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281.

⁹⁰ Karmazyn – kolor nasyconej czerwieni dojrzałej maliny. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 83.

⁹¹ Saja – początkowo wełniana, później półbawełniana tkanina z gorszej przędzy, w apreturze poddawana gotowaniu w naprężeniu, farbowana i kalandrowana dla połysku. Wyrabiana od XIV w. w Europie Zach. i importowana do Polski. Od XVI w. produkowana w Gdańsku i na Śląsku z gorszych gatunków wełny, jako tańsza wyparła import. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 160.

cessora mego księdza Leona Zarzeckiego skradzione zostały, aparaty lamowe⁹² i całe z materii⁹³ zabrane, tylko z kawałków i ze wstążek zostawione, jest ich wszystkich 25, między którymi trzy całe, a 25 z kawałków zszywane”⁹⁴. Analizując inwentarz cerkwi grodyślawickiej z 1813 r., wydawać się może, że jej opis w wizytacji o dwa lata wcześniejszej był przedstawiony w zbyt czarnych kolorach lub po tym czasie poczyniono znaczne zakupy, skoro w tym spisie wymieniono pięć aparatów i 20 ornatów⁹⁵. Wśród aparatów był różowy adamaszkowy w kwiaty, różowy blade, grodeturowy⁹⁶ blade w złote i niebieskie kwiaty oraz półatłasowy złotego koloru. Ornaty wyróżniały się różnorodnością kolorów i materiałów, z jakich były wykonane. Był ornat jedwabny niebieski, jedwabny różowy, jedwabny obszyty różnokolorowymi wstążkami, z tureckiego materiału papuziego koloru⁹⁷, szarszedronowy czarny⁹⁸, z różnych wstążek, grodeturowy orzechowy, bladobiały, czarny i czarny z dalmatykami⁹⁹, kaffowy¹⁰⁰ i z tego samego materiału czarny bez dalmatyk, z materiału francuskiego¹⁰¹, z perskiego materiału w różne kwiaty¹⁰², dwa z różnych wstążek z białym krzyżem i cztery do chorągwi. Z innych szat w inwentarzu zamieszczono 10 alb (sticharów), osiem humerałów, sześć „komeszek”, cztery paski i dwie piramidy.

⁹² Lama – gładka lub wzorzysta tkanina jedwabna o tle całkowicie lub częściowo pokrytym dodatkowym wątkiem metalowym złotym lub srebrnym, wyjątkowo obydwoma, często w postaci pasków folii. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 103.

⁹³ Materie – tkaniny z różnych surowców. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 113.

⁹⁴ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117.

⁹⁵ Tamże, sygn. 139, k. 280v-281.

⁹⁶ Grodetur – gęsta tkanina jedwabna średniej grubości, barwna, czasem wzorzysta. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 65.

⁹⁷ Papuzi – kolor majowej zieleni. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 132.

⁹⁸ Szarszedron – półwełniana tkanina o jedwabnej osnowie, tkana splotem płóciennym. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 175.

⁹⁹ Dalmatyka – luźna, długa do stóp szata z długimi, szerokimi rękawami, szyta z białego lnianego płótna. Od XIV w. znacznie skrócona, noszona przez diakonów przy uroczystych nabożeństwach. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 44.

¹⁰⁰ Kaffa – tkanina jedwabna lub płótno bawełniane z malowanymi albo drukowanymi wzorami. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 77.

¹⁰¹ Falendysz (francuskie sukno) – gęste i mięsiste sukno średniego gatunku importowane do Polski lub najlepszy gatunek sukna produkowanego w Polsce. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 52.

¹⁰² Pers – lśniąca, lekka, cienka niemal jak batysta tkanina drukowana w barwne, drobne wzory kwiatowe, bardzo droga. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 136.

W cerkwi rachańskiej doliczono się osiem aparatów, czterech alb i tyleż humerałów¹⁰³. Wśród aparatów był adamaszkowy ze złotymi galonami, parterowy¹⁰⁴ biały w kwiaty, grodeturowy zielony w kwiaty ze wszystkim, materialny plewisty w kwiaty ze wszystkim, materialny fioletowy w kwiaty ze wszystkim, kitajkowy różowy w kwiaty ze wszystkim, kamlotowy czarny przetarty mocno ze wszystkim i aparat bursa do chorego.

Podobnie jak dwie poprzednie, tak i cerkiew w Werechaniach była dość dobrze wyposażona w szaty liturgiczne¹⁰⁵. Duchowny do swojej dyspozycji miał dwa aparaty parterowe białe w kwiaty ze złotymi galonami¹⁰⁶, adamaszkowy czerwony bez galonów, czerwony barchanowy¹⁰⁷ z białą kapą, białe w paski różne czerwone z krzyżem z materiału i ostatni żałobny. Był także aparat czerwonego koloru, ale zepsuty i do odprawiania „nabożeństw niezdatny”. Dokonujący inwentarza zaznaczył, że wszystkie aparaty posiadały potrzebne rekwizyty. Oprócz aparatów w spisie wymienione są cztery alby, w tym dwie cienkie i dwie z lnianego płótna, cztery humerały z płótna adamaszkowego, dwie stuły i dwa stare paski wełniane.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni oprócz argentiów i szat liturgicznych były także księgi liturgiczne i kościelne. Pierwsze dane o księgach znajdujących się w cerkwi Grodyślawice pochodzą z wizytacji duszpasterskiej, która miała miejsce 27 października 1732 r.¹⁰⁸ Zgodnie z tym źródłem w cerkwi była ewangelia, służebnik lwowski¹⁰⁹, oktoich¹¹⁰, triod postnaja i cwietaja¹¹¹, apostoł¹¹², psalterz¹¹³, trebnik

¹⁰³ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 279-279v.

¹⁰⁴ Parterowa tkanina – wyrób jedwabny o kwiatowym wzorze. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 133.

¹⁰⁵ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 280v-281.

¹⁰⁶ Galon – wyrób pasamoniczny w formie gładko lub wzorzyście tkanej, rzadziej plecionej taśmy wykonanej z nitki jedwabnych, bawełnianych i metalowych. Od XVII w. szerszy galon miał także motywy roślinne. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 60.

¹⁰⁷ Barchan – miękka tkanina półwełniana, lniano-bawełniana lub bawełniana, rzadziej czysto wełniana, grubsza od flaneli, o splocie skośnym, ewentualnie atlasowym, lewostronnie drapana, barwiona w żywe kolory lub drukowana. Zob. TURNAU, *Słownik ubiorów*, s. 19.

¹⁰⁸ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 167v.

¹⁰⁹ Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła Wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 100. Na temat ksiąg cerkiewnych zob. też.: Z. JAROSZEWICZ, *Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Rocznik Olsztyński” 16(1989), s. 228-251.

¹¹⁰ Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji

wileński¹¹⁴, trefołoj¹¹⁵ i klucz do kazania. Wszystkie księgi były drukowane. W protokole wizytacji z 1760 r.¹¹⁶, oprócz wyżej wymienionych ksiąg doszedł jeszcze drugi apostoł – „uniewski” i czasosłow¹¹⁷. Kolejne tego typu źródło z 28 marca 1775 r. nie ograniczyło się jedynie do wyliczenia ksiąg liturgicznych, ale opisuje także wygląd najważniejszej, czyli ewangelii¹¹⁸. Ewangelia była oprawiona w aksamit ozdobiony srebrną sztuką i mosiężnymi „sztukami”. Zamykana była na srebrne klauzurki i przyklauzurki¹¹⁹. Ponadto księgozbiór powiększył się o mszał i kazusy¹²⁰. Pierwszym XIX-wiecznym i zarazem ostatnim źródłem informacji o księgach cerkiewnych, a także o dokumentach znajdujących się w cerkwiach Grodysławii-

śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 73-74.

¹¹¹ Triod *postnaja* i *cwietnaja* – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele Wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. *Postnaja* zawiera części zmienne Liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty. *Cwietnaja* zawiera zmienne części Liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych. Zob. B. PAŃCZUK, *Księgi liturgiczne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. X, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, kol. 110.

¹¹² Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 13.

¹¹³ Psalterz – część księgi Liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 92.

¹¹⁴ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele Wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 112.

¹¹⁵ Trefołoj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. NARBUTT, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128.

¹¹⁶ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 398.

¹¹⁷ Czasosłow – księga niezbędna dla psalmisty oraz chóru cerkiewnego przy odprawianiu codziennych nabożeństw, zawiera teksty niezmiennie i zmienne, odnoszące się do Liturgii cyklu tygodniowego lub rocznego z podaniem kalendarza liturgicznego. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 25.

¹¹⁸ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281.

¹¹⁹ Klauzurki – dekoracyjne klamry-zamki na księgach cerkiewnych. Przytwierdzone do okładek metalowe płytki, zdobione ornamentyką, nieraz filigranem i kamieniami szlachetnymi, łączone zawiaskowym, metalowym, lub metalowo-skórzanym zatrzaskiem. Zob. SENIUK, *Osiemnastowieczna terminologia*, s. 340.

¹²⁰ Kazusy (oficjalna nazwa „Собрніе припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное”) – nauki dla kapłanów w pracy duszpasterskiej wydane w 1722 r. przez metropolitę kijowskiego Lwa Kiszkę. Zob. GIL, SKOCZYLAŚ, *Kościoty wschodnie*, s. 343-344.

ce, Rachanie i Werechanie jest inwentarz tych cerkwi z 10 czerwca 1813 r., sporządzony po śmierci Jana Panasińskiego¹²¹.

W pierwszej z tych cerkwi w stosunku do poprzednich wykazów doszły dwa mszały – wielki i mały¹²², drugi triod oraz trebnik. W cerkwi Rachanie wymieniono Ewangelię, dwa mszały, typikon¹²³, oktoich, apostoł, psalterz, trebnik i triod. Natomiast w przypadku cerkwi werechańskiej w inwentarzu nie odnotowano żadnych ksiąg liturgicznych.

Osobną pozycję w omawianym spisie inwentarzy stanowiły metryki i inne różnorodne dokumenty mówiące o funkcjonowaniu poszczególnych świątyń. Ich wykaz był dość obszerny, obejmował 21 metryk i 27 innych pism¹²⁴.

¹²¹ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 279v-282v.

¹²² Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie Mszy św. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 65.

¹²³ Typikon (ustaw) – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych. Zob. MARKUNAS, UCZITIEL, *Popularny słownik sakralizmów*, s. 113.

¹²⁴ W Grodyślavicach była to prezenta z 10 VII 1728 r. dla proboszcza Teodora Bazylewicza do cerkwi grodyślawickiej, wizytacja cerkwi z 1748 r., wizytacja cerkwi przez Jana Grabowieckiego z 3 III 1793 r., inwentarz sprzętu cerkiewnego z 20 VII 1786 r., specyfikacja cesarska opisanie funduszu cerkwi z 22 VIII 1798 r., ekstrakt urbarialny funduszu cerkwi razem z rachańską spisany 20 IV 1808 r. Spisany i mandat cyrkularny względem oddania temporalistów cerkwi rachańskiej i grodyślawickiej z 17 X 1808 r. W Rachaniach było 16 różnorodnych pism, w tym między innymi: erekcja z V 1695 króla Jana Sobieskiego razem z przyłączeniem wioski Michalowa z 1699 r., ekstrakt oryginalny z aktów biskupich prezenty Jędrzeja Supromowicza i erekcji względem dziesięciny 19 IV 1703 r., fundusz cerkwi michalowskiej przyłączonej do rachańskiej z 31 III 1711 r., prezenta Jędrzeja Supromowicza z 29 IV 1733 r., druga erekcja cerkwi rachańskiej z 25 IV 1742 r., wizytacja cerkwi michalowskiej z 25 X 1732 r., jak i przyłączenia tejże do Rachań z 24 III 1747 r., zapis przyłączenia cerkwi michalowskiej do Rachań z 16.03.1747 r., wizytacja cerkwi rachańskiej z 29 III 1775 r., prezenta Damiana Nazalewicza z 28 V 1776 r., inwentarz cerkwi rachańskiej z 26 VI 1786 r., wizytacja Jana Grabowieckiego z 9 III 1793 r., wypis z konsystorza o przyłączeniu Pukarzowa do Rachań z 4 III 1796 r., 4 sztuki konsygnacji funduszu z podpisem dominiów, pierwsze dwie z 22 IX 1808 r., a druga z 20 IV 1808 r., zalecenie od dominiów oddania dwóch sztuk temporalistów z 25 V 1808 sztuk, inwentarz plebanii rachańskiej z przyłączonymi grodyślawicką i werechańską 20 IV 1808 spisany i podpisany przez dominium oraz rejestra z wszystkich trzech cerkwi przychodów i wydatków z lat 1810-1813 przez Jana Panasińskiego byłego parocha zrobiony. W kancelarii cerkwi werechańskiej znajdowały się jedynie dwie erekcje, jedna z 20 VI 1680, a druga 20 VII 1778 r., trzy wizytacje z 1722, 1761, 1780 r., inwentarz cerkwi z 1786 r. i specyfikacje funduszu z 1788 i 1798 r.

3. UPOSAŻENIE DUCHOWIEŃSTWA

Podstawę uposażenia duchowieństwa stanowiły majątki beneficjalne, z którymi związane były także serwituty. Beneficja plebańska składała się z ziemi uprawnej, łąk, ogrodów, czynszów, najmu domów, propinacji, mesznego¹²⁵, stołowego¹²⁶ i dziesięcin (iskopu¹²⁷). Uzupełnienie tego wszystkiego stanowiły serwituty: wolny wyrąb w lasach na opał i budowę, łowienie ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów duchowieństwa były dotacje państwowe oraz opłaty *iura stolae*¹²⁸. Ten ostatni rodzaj świadczeń powodował jednak pewne nadużycia, gdyż kapłani żądali wygórowanych należności z tytułu świadczenia posług religijnych. Dlatego też, aby uniknąć takiej sytuacji, w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*¹²⁹. Największy jednak dochód płynął z dziesięcin (snopowej i pieniężnej)¹³⁰.

Pierwsza informacja o funduszu cerkwi w Grodysławicach pochodzi z 1 kwietnia 1694 r., w tym to roku Eleonora z Brodek Bełżecka dokonała uposażenia hospodyna grodysławickiego Siemiona Karpowicza¹³¹. Zgodnie z tym źródłem duchowny otrzymał „pole nazwiskiem Namuła o miedzę Tarkowieckiego, a miedzę Pawła Trzeciaka leży, trzema ćwierciami wszerz i wzdłuż jednej, do którego i łąka takowej że szerokości. Zagon Kawalec do tejże samej należy i łączka według pola. Ćwierć zaś pola na borowinie Kunewińskie nazwiskiem, której wzdłuż staj troje i łączka i ta się przyłącza wyżej pomienionemu Hospodynowi”. Fundatorka załączyła klauzulę pozwalającą

¹²⁵ Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Zob. A. ZAJDA, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków 1979, s. 126, 186.

¹²⁶ Stołowe – rodzaj czynszu płaconego od domów proboszczowi. Zob. ZAJDA, *Nazwy staropolskich powinności*, s. 126, 186.

¹²⁷ Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob. J. KOŚC, *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze”, t. 13, Wrocław 1988, s. 73.

¹²⁸ Szerzej na temat *iura stolae* zob.: M. KARBOWNIK, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995.

¹²⁹ W 1818 r Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego, APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438-439. Wysokość opłat *iura stolae* patrz aneks 1.

¹³⁰ J. PÓŁCWIARTEK, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

¹³¹ APL, ChKGK, sygn. 103, k. 166v.

dziedziczyć córce proboszcza, pod warunkiem jednak, że „za żadnego rzemieślnika albo rolnika” za mąż nie wyjdzie, tylko za osobę duchowną.

Drugą zdecydowanie obszerniejszą informacją o uposażeniu proboszcza tej parafii pochodzi z wizytacji kościelnej przeprowadzonej w 1732 r.¹³² Według tego źródła duchowny miał do dyspozycji grunt położony w trzech miejscach, a jego obszar był określany ilością wysianego na nim zboża. Pierwszy był grunt leżący na „przymiarkach i na prostym”, na którym wysiewano dwie ćwierci¹³³ i półmacek zboża¹³⁴. Przy nim było pole borowinowe, na którym można było wysiać jeden korzec¹³⁵. Obok zabudowań gospodarskich położone było pole na korzec i dwie ćwierci. Przy nim był grunt, подарowany duchownemu przez gromadę, o obszarze wysiewu siedem półmacek. Ostatnie, trzecie pole, na korzec i dwie ćwierci położone było na „Karasiówce”. Wizytator poinformował także, że pleban posiadał jeszcze pole na Łozach, na którym można było wysiać dwa korce i ćwierć oraz pole na borowinie, ale zostały one odebrane przez „dwór”. Zgodnie z informacją wizytatora, w roku dokonania wizytacji proboszcz zebrał ze wszystkich pól cerkiewnych 15 kop zboża. Pobrał także dziesięcinę w wysokości pół kopy od ćwierci gruntu, niestety, nie wiadomo w jakiej zebrał ją wielkości, a wiadomo, że wizytujący nie zastał bydła w gospodarstwie proboszcza.

Oprócz gruntów rolnych paroch miał do dyspozycji także łąki, w wizytacji określone jako „sianożęć”, ich obszar był podany w ilości kosiarzy, którzy kosząc od wschodu do zachodu słońca, mogli ją całą skosić. Zgodnie z protokołem pierwsza łąka na jednego kosiarza położona była na „prostym”, druga leżąca na „Karasiówce” była na dwóch kosiarzy, trzecia na „zakolu” na pięciu kosiarzy, kolejna na borowinie na sześciu kosiarzy i ostatnia, największa, na Łozach na dziewięciu kosiarzy.

Ostatnie osiemnastowieczne dane dotyczące uposażenia plebana pochodzą z protokołu wizytacji duszpasterskiej przeprowadzonej 28 marca 1775 r.¹³⁶ Informacje zawarte tam dość dokładnie opisują wielkość i położenie pól i łąk,

¹³² Tamże, sygn. 103, k. 168. W wizytacji z 1760 r. przy opisie fundusze cerkiewnego zapisane jest: „pola według dawnych wizyt”, tamże, sygn. 110, s. 398.

¹³³ Ćwierć – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich. 1 ćwierć warszawska = 30,151 litra. Zob. I. IHNATOWICZ, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 1967, s. 42.

¹³⁴ Maca – jednostka mierzenia objętości, m.in. zbóż w XVI w. Zob. J. SZYMAŃSKI, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 169.

¹³⁵ Korzec – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich. 1 korzec = 120,605 litra. Zob. IHNATOWICZ, *Vademecum*, s. 42.

¹³⁶ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281v.

jednak w przypadku gruntów nie pozwalają zorientować się czy zaszły w tym zakresie jakieś zmiany, ponieważ posłużono się w dokumencie inną jednostką miary powierzchni niż w poprzednim źródle, tj. ćwiercią i ilością dni orki¹³⁷.

Pierwsza ćwierć pola położona była na borowinach. Ciągnęła się od błota do lasu i przez miedzę graniczyła z polem Koniowskiego z jednej i Wasyla Gumienego – z drugiej strony. Do tego gruntu przyłączony był spory przymiarek zwany „mały” i lozy na 10 dni orki. Druga ćwierć, na cztery dni orania, znajdowała się na zagumienkach¹³⁸, ciągnęła się od wsi i graniczyła przez miedzę z polem Iwana Kubińskiego z jednej, a z drugiej – Iwana Wielkiego. Trzecia ćwierć, na pięć dni orania, położona na „Karasiówce”, ciągnęła się od „Zukołówek” do błota i graniczyła z polem Iwana Kubickiego z jednej, i Iwana Wielkiego – z drugiej strony. Kolejny grunt określony jako „pole zwane Zakure”, na trzy dni orania, ciągnęło się od łąnu pańskiego do błota i graniczyło przez miedzę z gruntem Stefana Nauma z jednej, i Wasyla Redkuwego z drugiej strony. Następne pole, na dwa dni orania, w „Zamieszakach” leżało przy granicy wsi Pukarzów i ciągnęło się od Dębiny do błota.

W przypadku łąk użytkowanych przez plebana, dzięki zastosowaniu przez wizytatorów takich samych miar określających ich wielkość, daje się uchwycić zmiany, jakie zaszły w ich ilości i wielkości między 1732 a 1775 r. Gdy się je porówna do badanych lat, to się okaże, że duchowny miał co prawda o jeden kawałek łąki więcej, jednak jego stan posiadania w tym przedmiocie zmniejszył się z „23 do 16 kosiarzy”. Pierwsza łąka, na czterech kosiarzy, położona była na błocie naprzeciwko pola cerkiewnego między łąkami gromadzkimi. Druga, na czterech kosiarzy, także leżała między polami ludzkimi na błocie na Łozach. Trzecia położona na „Karasiówce” na błocie naprzeciwko pola cerkiewnego obejmowała obszar na dwóch kosiarzy. Naprzeciwko pola cerkiewnego „na Zagórze” leżała czwarta łąka na trzech kosiarzy, kolejna usytuowana była na błocie na Zamieszakach na dwóch kosiarzy, natomiast ostatnia, najmniejsza ze wszystkich, na jednego kosiarza położona była na „prostym”. Na koniec należy także wspomnieć o sadzie, który znajdował się za plebanią. Dziesięcina była na poziomie podanym we wcześniejszej wizytacji.

Kolejna, już XIX-wieczna informacja dotycząca funduszu cerkiewnego, pochodzi z wizytacji dziekańskiej, która miała miejsce w 1811 r., czyli po okresie

¹³⁷ Określenie wielkości arealu ilością dni orania oznaczało w ciągu ilu dni jeden oracz, orząc go od wschodu do zachodu słońca, potrzebował na jego zaoranie. Szerzej zob. SZYMAŃSKI, *Nauki pomocnicze*, s. 182-183.

¹³⁸ Zagumienek – pole przy domu z zabudowaniami gospodarskimi. Zob. KOŚC, *Słownictwo regionalne*, s. 75.

likwidacji wielu mniejszych parafii i uczynienia z nich cerkwi filialnych. Rachanie, będące wówczas przez krótki okres siedzibą parafii, nie posiadały zbyt atrakcyjnego funduszu, skoro wizytator zanotował „fundusz bardzo mały, ćwierć szczupła pola”¹³⁹. Podobnie sprawa miała się także w Werechaniach, o czym może świadczyć zapis w protokole wizytacji, że „Fundusze cerkwi szczupłe, a bardziej nieużyteczny, bo się tam tylko żyta i owsa po trochu rodzi, ile na piasku i ile”¹⁴⁰. Zdecydowanie lepiej wyglądały grunty w Grodyślavicach, których było 40 mórg pola ornego i 12 mórg łąki. Jedyne zastrzeżenie wizytatora wzbudziło to, że pole było po „górach porozrzucane przez pół glinkowate, uprawiać się nie dające”¹⁴¹.

Tabela 1. Wielkość gruntów cerkiewnych i pobieranej dziesięciny w Grodyślavicach

Rok	Grunty orne		Łąki		Ogrody		Razem		Dziesięcina kop/snopów
	mórg ¹⁴²	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	
1808/1813	39	1197	12	455	1	1195 2/6	52	2847 2/6	bd
1814	39	1197	12	465	1	1197	52	2857	20 kop
1816	33	1197	12	455	1	1197	46	2847	15 kop 30 snopów
1841	37	1173	12	455	1	1096	50	2724	30 snopów od ćwiartnika i 3 od zagrodnika

Źródła: APL, ChKGK, sygn. 139, k. 280v; sygn. 151, s. 374; sygn. 230, k. 5; sygn. 602, k. 75v-76; sygn. 604, s. 70-71.

Jak pokazuje tabela, w badanym okresie daje się zauważyć zachodzące zmiany w areale, z którego mógł korzystać proboszcz. Szczególnie jest to widoczne w polu uprawnym, którego dość znaczny ubytek, bo ok. sześć mórg, nastąpił między 1814 a 1816 r. Źródła nie informują o przyczynie ubytku w areale, ale można się domyślać, że nie bez wpływu na tę sytuację były działania wojenne i przejście terytorium parafii pod panowanie carów

¹³⁹ APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117v.

¹⁴⁰ Tamże, sygn. 139, k. 118v.

¹⁴¹ Tamże, sygn. 139, k. 117-117v.

¹⁴² Przy Rachaniach dopisana jest dziesięcina wybierana z Michalowa i Żwiartówka w ilości 14 kop i 15 snopów.

rosyjskich. Natomiast odnotowany w 1841 r. wzrost gruntów rolnych nastąpił zapewne w wyniku darowizn. Niewielkie zaś różnice, jakie występują w pozostałych użytkach, wynikają zapewne z niedoskonałości przyrządów mierzniczych lub pomyłek w zapisach. Należy także odnotować, że w areale ogrodu znajdował się pastewnik, którego wielkość nie została podana.

Tabela 2. Wielkość gruntów cerkiewnych i pobieranej dziesięciny w Rachaniach

Rok	Grunty orne		Ogrody		Ogrody		Razem		Dziesięcina
	mórg	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	kop/snopów
1808/1813	19	540	4	1195	1	175 1/2	24	1910 1/2	bd
1814	19	713 1/2	4	1195 1/3	1	175 1/2	24	2084 1/3	16
1816	19	540 1/2	4	1195 2/3	1	175	24	1911 1/6	20/30 ¹⁴³
1841	19	540	4	1159	1	175	24	1874	30 snopów od ćwiertnika i 3 od zagrodnika

Źródła: APL, ChKGK, sygn. sygn. 139, k. 280v; sygn. 151, s. 374; sygn. 230, k. 5; sygn. 602, k. 75v-76; sygn. 604, s. 70-71.

Analizując tabelę, daje się zauważyć, że stan posiadania ziemi w tej wsi przez duchownych był bardzo stabilny, a niewielkie różnice, jakie się pojawiają w poszczególnych latach, są na pewno wynikiem niedokładności pomiarów. Należy także odnotować, że oprócz ogrodu, na którym znajdowała się plebania z zabudowaniami gospodarczymi, był także drugi koło cerkwi z pastewnikiem.

Podobnie jak w Rachaniach, tak i w Werechaniach areal ziemi cerkiewnej w badanym okresie był prawie na niezmiennym poziomie. Niestety, pole było słabej jakości, ponieważ w większości były to grunty piaskowate. Łąka też nie najlepiej była uprawiana, skoro wizytator w 1813 r. zanotował, że 811 sążni łąki zarosło lasem, „który na pożytek plebanii ścinany bywa”. Wiadomo, że oprócz ogrodu, na którym stały zabudowania ekonomiczne, był drugi mniejszy, można tak sądzić po określeniu go w źródle jako „ogródek”, leżał on za pasieką, a obok niego był sadek. Wykaz z 1841 r. informuje, że pleban posiadał także pastwisko, bez określenia jego wielkości.

¹⁴³ Przy Rachaniach dopisana jest dziesięcina wybierana z Michalowa i Żwiartówka w ilości 14 kop i 15 snopów.

Tabela 3. Wielkość gruntów cerkiewnych i pobieranej dziesięciny w Werechaniach

Rok	Grunty orne		Łąki		Ogrody		Razem		Dziesięcina
	mórg	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	mórg	sążni	kop/snopów
1808/1813	20	1562	8	579	1	1306 4/6	29	3447 4/6	bd
1814	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
1816	20	1562	8	578	1	1306	21	3446	8
1841	20	1562	8	573	1	1306	21	3441	30 snopów od ćwiertnika i 3 od zagrodnika

Źródła: APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282v; sygn. 151, s. 374; sygn. 230, k. 5; sygn. 602, k. 75v-76; sygn. 604, s. 70-71.

Podobnie jak w innych parafiach, tak i w Grodyślavicach dość znacznym źródłem dochodów parochów były dziesięciny pobierane od parafian. Wielkość tej daniny ustalono dla lat 1814-1816. Jak pokazują powyższe tabele, największe świadczenie tego typu dostarczali wierni Rachań i Grodyślavic, które dla pierwszej wsi wynosiło 20 kop i 15 snopów zboża, natomiast dla drugiej o 15 snopów mniej. Najmniej, bo osiem kop, uiszczali parafianie z Werechań. We wszystkich wsiach parafialnych dziesięcina była pobierana w wysokości 30 snopów od chłopów mających ćwierć gruntu i 15 snopów od gospodarujących na zagrodzie. Należy zaznaczyć, że w latach 1814-1816 wartość kopy zboża kształtowała się na poziomie czterech zł¹⁴⁴. Dla porównania należy podać, że w pobliskiej (ok. 20 km) parafii Pieniany, także składającej się z trzech miejscowości, świadczenie to wyniosło 27 kop zboża¹⁴⁵, a w odległej o ok. 30 km parafii Żerniki 26 kop¹⁴⁶.

Dla zorientowania się czy kwoty uzyskiwane przez kapłanów były duże, czy też małe, wystarczy powiedzieć, że w 1818 r. wydatki kościelne w parafii Grodyślawice wyniosły 150 zł, tyle samo w Pienianach przy dochodzie 308/12 zł, a w Żernikach przy dochodzie 213/05 zł wydatkowano 120 zł¹⁴⁷.

¹⁴⁴ APL, ChKGK, sygn. 147, s. 27.

¹⁴⁵ J. FRYKOWSKI, *Dzieje parafii unickiej w Pienianach*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 12(2014), s. 23-49.

¹⁴⁶ APL, ChKGK, sygn. 230, k.2v.

¹⁴⁷ Tamże, sygn. 147, s. 134.

Tabela nr 4. Dochody parafii Grodysławice z gruntów i dziesięcin

Rok badania		1814	1815	1816	1818	1819	1829	1832
Kwota:	złoty/groszy/ denarów ¹⁴⁸	363	368	298	414	413/15/15	414	414
Rok badania		1844	1845	1846	1855	1856	1858	1860
Kwota:	rubli/kopiejek ¹⁴⁹	62/10	62/10	62/10	72/13	72/13	72/13	72/13

Źródła: APL, ChKGK, sygn. 147, s. 23, 134; sygn. 149, s. 230; sygn. 152, s. 24-25; sygn. 155, k. 207; sygn. 156, k. 272, 459; sygn. 160, k. 29; sygn. 230, k. 2v, 8v-9v; sygn. 602, k. 151.

Natomiast w 1829 r. paroch grodysławicki zapłacił 29/24 zł podatku podymnego i 80/12 zł liwerunku¹⁵⁰. W tym samym czasie paroch w Pienianach uiścił 34 zł podatku podymnego i 67/04 zł liwerunku, a proboszcz w Żernikach kolejno 25/12 zł i 53/11 zł¹⁵¹.

Jak wcześniej wspomniano, oprócz wyżej wymienionych dochodów, plebani mogli także korzystać z wolnego wyciętu w lesie i pastwisk. W 1841 r. proboszcz posiadał możliwość z korzystania z lasu na opał i budowę oraz pastwiska w Grodysławicach i Rachaniach.

Nie bez znaczenia dla utrzymania duchownego były także pobierane przez nich opłaty *iura stolae*. O wielkości tej opłaty, pobranej przez proboszcza w Grodysławicach, informują źródła z lat 1817-1819. Wyniosła ona w kolejnych latach 90, 81 i 50 zł rocznie¹⁵². W tym samym okresie w Pienianach osiągnęła wielkość 74, 56 i 47 zł rocznie¹⁵³, a w Żernikach kształtowała się na poziomie 90, 80 i 40 zł rocznie¹⁵⁴.

Ostatnia informacja o ilości gruntów, przed likwidacją parafii unickiej, znajduje się w wykazie beneficjów z 1870 r.¹⁵⁵ Według tego wykazu grun-

¹⁴⁸ 1 złoty = 30groszy, 1 grosz = 18 denarów. Zob. SZYMAŃSKI, *Nauki pomocnicze*, s. 580-583.

¹⁴⁹ 1 rubel = 6 $\frac{2}{3}$ złotego = 200 groszy. 1 kopiejka = 1/13 złotego = 2 grosze. Zob. IHNATOWICZ, *Vademecum*, s. 86.

¹⁵⁰ Tamże, sygn. 148, s. 188.

¹⁵¹ Tamże, sygn. 148.

¹⁵² Tamże, sygn. 230, k. 23v-24.

¹⁵³ Tamże, sygn. 230, k. 27v-28.

¹⁵⁴ Tamże, sygn. 230, k.23v-24.

¹⁵⁵ Tamże, sygn. 167, k. 85.

tów cerkiewnych w parafii Grodyślawnice było 86 mórg pola ornego, 20 mórg łąki i 10 mórg lasu¹⁵⁶.

4. PLEBANIA I ZABUDOWANIA GOSPODARCZE

Dom, w którym mieszka pleban, czyli proboszcz, nazywa się plebanią. Było to zwykle pomieszczenie znajdujące się w pobliżu świątyni, które zmieniało swoich mieszkańców czy posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki plebańskie, można się jedynie domyślać, że miało to miejsce w czasie, kiedy powstała pierwsza cerkiew lub niedługo po tym. Wiadomo, że uległy dość znacznemu zniszczeniu z powodu starości, pożarów i innych zdarzeń losowych, duży wpływ na to miał także nietrwały materiał – najczęściej drewno, chrust – z jakiego były wybudowane.

Pierwszy zapis o istnieniu drewnianej plebanii w Grodyślawnicach zawierał protokół powizytacyjny z 1732 r.¹⁵⁷ Źródło dość lakonicznie przedstawiło tę kwestię, ograniczając się do podania, że obok cerkwi był ogród, „na którym plebania stoi z zagumieniem”. Mimo że nie ma mowy o zabudowaniach gospodarskich, to można być pewnym, że takowe były, opierając się na badaniach Józefa Kościa, który stwierdził, że zagumienek to pole przy domu za gumnem¹⁵⁸. Kolejny i ostatni już XVIII-wieczny opis mieszkania proboszcza i towarzyszących mu zabudowań ekonomicznych pochodzi z wizytacji z 1775 r.¹⁵⁹ Z opracowanego po niej protokołu wynika, że plebania była budynkiem drewnianym z dwoma izbami, a obok niej znajdowało się duże „gumno chruściane porządne, dobrze pokryte”. Wszystkie zabudowania były położone na ogrodzie za pastewnikiem, a obok gumna rósł niewielki sadek.

Kolejne dane dotyczące wszelkich zabudowań pochodzą z wizytacji przeprowadzonej przez Jana Panasińskiego, proboszcza grodyślawnickiego i dziekana tomaszowskiego w roku 1811. O tym, co zastał w Grodyślawnicach, napisał tak: „budynki zastałem w nędznym stanie, a plebanię tak szczupłą i w ziemię wklęsłą, że nawet pisać nie mam gdzie i ciasnota największa, ponieważ ksiądz Zarzecki czytaniem się tylko nad chorymi i przepowiadaniem bawił,

¹⁵⁶ Tamże, sygn. 167, k. 85.

¹⁵⁷ Tamże, sygn. 103, k. 168.

¹⁵⁸ Zagumienek – pole przy domu z zabudowaniami gospodarskimi. Zob. Kość, *Słownictwo regionalne*, s. 75.

¹⁵⁹ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 281v.

a z tego sobie czarne zyski robiąc, chociaż był lat 30 parochem w Grodysławicach, o budynki nie dbał i tylko stodołę z chruścianymi ścianami pobudował, reszta zaś wszystko stare”¹⁶⁰. Z dalszej informacji wynika, że Panasiński podjął szybkie działania mające na celu poprawę sytuacji. Po otrzymaniu budulca rozpoczął budowę nowej plebanii, z czterema pokojami, spiżarnią i sieniami. Wystarał się także o nakaz u władz, „aby każdy parafianin pod rygorem egzekucji miał trzy dni pracować przy budowie plebanii”.

Nie lepiej w tym zakresie przedstawiała się sytuacja w pobliskich Rachaniach. Z opisu sporządzonego przez dziekana Panasińskiego wynika, że „budynki ekonomiczne [są] w złym stanie, plebania tylko chałupka dziadowska z wąską sieńką i komóreczką, do której ani wjazdu należytego, ani perspektywy nie ma, bo ta za budynkami cudzymi na dwóch tylko zagonach ogrodu stoi, z budynkami opodal od niej ekonomicznymi, a za tym ani tam placu na budowę nową nie ma, ani tam ksiądz mieszkać nie może, [o] ile przy kościele łacińskim nie jest potrzebny”¹⁶¹. Podobnie było w Werechaniach, wizytujący bowiem zaznaczył, że zarówno plebania i budynki są w miernym stanie, a proboszcz mieszkał w Grodysławicach¹⁶².

Kolejne informacje dotyczące plebanii i zabudowań gospodarskich pochodzą z inwentarza sporządzonego 10 czerwca 1813 r. po śmierci proboszcza Jana Panasińskiego. Z danych dotyczących Grodysławic wynika, że plebania, której budowę rozpoczął Jan Panasiński w 1811 r., została oddana do użytku już rok później. W budynku były dwa pokoje z gabinecikami, izba biała czeladna, sień i spiżarnia. W całym domu było dziewięć drzwi osadzonych na żelaznych zawiasach. Z tych cztery były z francuskimi zamkami, a reszta z żelaznymi, kształtnymi klamkami i zasuwami. W całym budynku było osiem dużych okien, w żelaznych okuciach, mocowanych na zawiasach ze sztyftami do zamykania. Przy plebanii znajdowały się w stanie miernym chruściane chlewiki, od których aż do stodoły ciągnęło się podszopie. Stodoły były dwie, stara i nowa. Z innych zabudowań wymieniona została stara kwadratowa chruściana obora i niewielki stary spróchniały spichlerz bez zamka. Między budynkami znajdowała się w dobrym stanie studnia¹⁶³. W przeciwieństwie do powyższych zabudowań, budynki w Rachaniach przedstawiały się zdecydowanie gorzej. Plebania, jak zauważył dokonujący inwentarza, była

¹⁶⁰ Tamże, sygn. 139, k. 117v.

¹⁶¹ Tamże, sygn. 139, k. 117v.

¹⁶² Tamże, sygn. 139, k. 118v.

¹⁶³ Tamże, sygn. 139, k. 281.

niewielka, „bardzo szczupła, nędzna i do pomieszkania księdza niezdatna, ma w sobie tylko jedna zdatną chałupkę, sieńki i komórkę, ma okienek trzy małych bez wszelkich okowów”. Przed nią stał chruściany chlewik potrzebujący remontu, a obok niego w miernym stanie spichlerzyk z podłogą, powalą, drzwiami i zamkiem wykonany z dylów i chrustu. Na podwórzu znajdowała się w niezłym stanie chruściana stodoła z dwojgiem drzwi wykonanych z tarcic. Do stodoły przybudowana była szopa z potrzebującym naprawy dachem. Ostatnim budynkiem był znajdujący się na ogrodzie na pół walący się chlew wykonany z chrustu i dylów¹⁶⁴. Najmniej budynków znajdowało się w Wereichaniach. Proboszcz miał do dyspozycji plebanię, w której była izba i alkierz wykonane z dobrego drewna oraz piekarnia i spiżarnia zrobione z nadpsutego drewna¹⁶⁵. W budynku było dwoje drzwi zamocowanych na żelaznych zawiasach. Inwentarz nie podaje, ile było okien, ograniczając się do informacji, że jedna okiennica była okuta żelazem, a przy spiżarni były wciąż powybijane okna. Na wyposażeniu plebanii był zepsuty piec, stół, trzy ławeczki i „więcej nic”. Z pomieszczeń gospodarskich wymieniona była drewniana wozownia i stajnia z dylów. Oba te pomieszczenia znajdowały się pod jednym dachem. Ponadto szopa, stodoła, obora w kwadrat, komora i spichlerz. Wszystkie te budynki były „częścią z drzewa, częścią z chrustu pobudowane” i potrzebowały szybkiej naprawy¹⁶⁶.

Kolejnych wiadomości o stanie plebanii i zabudowań ekonomicznych dostarcza wykaz o ich stanie z 31 października 1841 r.¹⁶⁷ W przypadku Grodyślavic można się domyślać, że była to ta sama plebania, o której była mowa w inwentarzu z 1813 r. Pewne zmiany natomiast nastąpiły w przypadku budynków gospodarczych. Liczba stodół zwiększyła się do czterech, przybyły dwie stajnie, wozownia, co najmniej jeden spichlerz oraz obora w kwadrat i chlewy. W przypadku dwóch ostatnich budynków nasuwają się pytania. Czy obora w „kwadrat” to ta sama, co w 1813 r. czy też całkiem nowa budowla, zważywszy, że ta z 1813 r. wówczas już była określona jako „stara

¹⁶⁴ Tamże, sygn. 139, k. 280.

¹⁶⁵ Alkierz, komora – niewielka dobudówka w narożniku budowli, wysunięta przed ściany zewnętrzne, zwykle wzniesiona na planie kwadratu i przykryta osobnym dachem. Alkierze były zazwyczaj pozbawione okien, służyły jako sypialnie lub składziki. Na wsi alkierzami nazywano również przybudówki do składowania ziarna, przechowywania ubrań, cenniejszych naczyń, żywności i bielizny. Zob. *Wielka Encyklopedia Polski*, t. 1, red. M. Karolczuk-Kędzierska, Kraków 2004, s. 37. Alkierz – pokoik, narożnik. Komora – izba bez pieca. Zob. BRÜCKNER, *Słownik etymologiczny*, s. 3, 251.

¹⁶⁶ Tamże, sygn. 139, k. 282v.

¹⁶⁷ Tamże, sygn. 151, s. 419.

chruściana”, a materiał, z której była wykonana, był bardzo nietrwały. W przypadku chlewów są wątpliwości, ile ich było, bo to, że było więcej niż jeden, świadczy liczba mnoga, w której zostały podane. Przybył także domek dla diaka, który został określony jako „w miernym stanie”, co może świadczyć, że został wybudowany na długo przed sporządzeniem niniejszego wykazu. W filialnych Rachaniach nic się nie zmieniło. W przypadku plebanii był to zapewne budynek wspomniany wcześniej, skoro źródło mówi o niej – „szczupła w złym stanie”, zaś w przypadku budynków gospodarczych nastąpił zdecydowany regres, skoro wizytator zastał tylko walącą się szopę. Niewiele lepiej przedstawiała się także sytuacja w Werechaniach, gdzie nastąpiło pogorszenie stanu technicznego plebanii, a z siedmiu wcześniej wymienionych budynków ekonomicznych została tylko stodoła i grożąca zawaleniem szopa.

Dużo nowych i szczegółowych informacji o różnorodnych budynkach pochodzi z wykazu w tym zakresie za rok 1850 r.¹⁶⁸ Plebania w Grodysławicach była budowlą drewnianą, długą na 30 i szeroką na 15 łokci¹⁶⁹, z czterema pokojami, spiżarnią i kuchnią. Budynek nie był w najlepszym stanie, skoro potrzebował podważenia i podmurowania. Z zabudowań gospodarczych w gospodarstwie parocha były cztery stodoły, obora, stajnia, szopa, wozownia, dwa spichlerze i chlewy. Poza oborą, która jak zaznacza źródło, potrzebowała reperacji, reszta była w miernym stanie. Oprócz wymienionych budynków był także drewniany dom diaka o jednej stacji, do którego przybudowana była szopa. Plebania w Werechaniach była prawie tak duża jak grodysławicka. Miała wymiary 24 na 15 łokci, zawierała w sobie dwa pokoje spiżarnię i kuchnię. Niestety, jej stan był tak zły, że dokonujący opisu zaznaczył, że należy wybudować nową. Niewiele lepszy musiał być stan stodoły i chruścianej szopy, określono go jako mierny. W Rachaniach była wymagająca naprawy drewniana plebania z jednym pokojem i komorą oraz w dobrym stanie stodoła i szopa.

Analiza podobnych wykazów o stanie zabudowań plebańskich i ekonomicznych za lata 1855-1865 pokazuje, że nie zaszły wówczas większe zmiany w ilości i stanie budynków mieszkalnych i gospodarskich, które mieli do swojej dyspozycji ówcześni duchowni¹⁷⁰. Jedyne zmiany, jakie wówczas odnotowano, polegały na tym, że stan niektórych budowli uległ pogorszeniu, a niektóre wyremontowano. Nie odnotowano natomiast zwiększenia w ilości budynków ekonomicznych w żadnej z omawianych wsi.

¹⁶⁸ Tamże, sygn. 154, s. 211.

¹⁶⁹ Łokieć nowopolski mierzył 57,6 cm. Zob. SZYMAŃSKI, *Nauki pomocnicze*, s. 173.

¹⁷⁰ APL, ChKGK, sygn. 155, k. 73; sygn. 156, s. 214; sygn. 159, k. 78; sygn. 160, k. 330; sygn. 161, k. 176, 448.

Ostatnie, przed likwidacją unii, informacje o zabudowaniach plebanalnych w parafii Grodyślawice pochodzą z 1868 i 1870 r. Źródła te wzajemnie się uzupełniają¹⁷¹. W siedzibie parafii duchowny miał do swojej dyspozycji drewnianą plebanię, krytą słomą. Składała się ona z trzech pokoi, kuchni, komory i sieni. Z zabudowań gospodarskich źródła wymieniają sześć budynków gospodarczych bez określenia ich przeznaczenia. Wymieniony był także dom dla diaka, o którym zapis z 1865 r. mówił, że był w złym stanie i zawalił się. W miejscu postawiono nowy drewniany dom dla priczietnika¹⁷². Jeśli chodzi o cerkwie filialne, to w Rachaniach był stary drewniany dom z jedną komnatą i sieniami, a w Werechaniach potrzebujący remontu dom drewniany o trzech izbach i kuchni. W tej ostatniej miejscowości były także trzy budynki gospodarskie, których zastosowania źródła nie wymieniły.

5. DUSZPASTERSTWO

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował pleban-proboszcz, któremu podlegali pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego, który był zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli w ówczesnym czasie kolatorzy¹⁷³ kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi. Biskup kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz więc był prawnie zatwierdzonym – stałym, w zasadzie nieusuwalnym, duszpasterzem w określonej parafii. Także majątek parafialny znajdował się pod jego zarządem. Podobną grupę duchownych stanowili administratorzy, którzy byli tymczasowymi zarządcami majątku parafialnego i opiekunami duchowymi powierzonych im parafian. Ta właśnie „tymczasowość” w zasadzie odróżniała administratorów od parochów¹⁷⁴.

¹⁷¹ Tamże, sygn. 165, k. 58a; sygn. 166, k. 361.

¹⁷² Причетник – osoba posługująca do mszy, która nie była kapłanem, ale mogła czytać Pismo św., śpiewać, sprzątać cerkiew. Za Prof. Andrzejem Gilem.

¹⁷³ Kolator, collator – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. SENIUK, *Osiemnastowieczna terminologia*, s. 337.

¹⁷⁴ Staranie się o objęcie beneficjum parafialnego w charakterze proboszcza wymagało sporo zabiegów. Najpierw należało zdać egzamin konkursowy. Następnie trzeba było zgłosić się do władz kościelnych ze stosownymi dokumentami, takimi jak: metryka urodzenia, życiorys, opinia dziekana i prezenta od kolatora parafii. Wszystkie te dokumenty po rozpatrzeniu przez władze diecezjalne w Chełmie, przesyłane były do władz wojewódzkich administracji

Część duchownych, po otrzymaniu święceń kapłańskich, swoją pierwszą pracę podejmowała w charakterze pomocników rządców parafii. Tę grupę duchowieństwa parafialnego stanowili wikariusze i kooperatorzy. Byli oni najbliższymi współpracownikami proboszczów, którzy często ze względu na podeszły wiek lub stan zdrowia, nie mogąc podołać swym duszpasterskim obowiązkom, angażowali pomocników. Wikariusze utrzymywani byli wyłącznie z prowizji plebanów, którzy określali wikariuszowi i kooperatorowi należną pensję. Ze względu na stałe zmniejszanie się liczby duchowieństwa unickiego, liczba takich pomocników była niewielka, a okres ich pracy był zazwyczaj krótki. Najczęściej wynosił od kilku miesięcy do jednego, dwu, rzadko kilku lat.

W badanym okresie dla parafii w Grodysławicach udało się odtworzyć 14-osobową grupę duchownych pełniących posługę w cerkwi. Niestety, sporządzenie pełnej listy duchowieństwa miejscowej parafii nie jest możliwe z powodu niekompletności źródeł.

Tabela 5. Duchowni cerkwi w Grodysławicach

Imię i nazwisko	Stanowisko	Data wystąpienia w źródłach
Siemion Karpowicz	paroch	1 IV 1694 r.
Jan Karpowicz	paroch	1 IV 1728 r., zrezygnował 2 IX 1728 r.
Teodor Bazylewicz	paroch	od 2 IX 1728 r. (zatwierdzony 2 III 1729 r.)
Mateusz Kudliński	paroch	1760 r.
Maciej Kudliński	paroch	28 III 1775 r.
Jan Rogalski	kooperator	do 1808 r.
Leon Zarzecki	paroch	przed 1808 r.
Jan Panasiński	proboszcz	od 20.03.1808 r. do 16 I 1815 r.
Michał Bratkiewicz	proboszcz	od 16 I 1815 r. do †19 III 1858 r.
Symeon Bratkiewicz	wikary	od 21 V 1822 r.
Jan Szulakiewicz	wikary	od 14 II 1828 r.
Michał Skrobański	wikary	od 12 III 1830 do 22 VIII 1830 r.
Filip Włosiewicz	wikary	od 5 III 1837 r.
Zygmunt Karpowicz	wikary	od 30 XII 1858 r.
	administrator	od 10 III 1858 r.
	proboszcz	od 16 V 1861 r. (31 XI 1862) do 1875 r.

państwowej, które jeśli nie znalazły przeszkody, przesyłały je do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Warszawie. Tam była podejmowana ostateczna decyzja, po której, jeżeli była pozytywna, kandydat składał stosowną przysięgę i dopiero wówczas był „instalowany” na proboszcza przez odpowiedniego dziekana. Wszystkie te zabiegi wymagały kosztów, czasu i niekoniecznie kończyły się powodzeniem. Szerzej na temat parafialnego duchowieństwa unickiego zob. KOŁBUK, *Duchowieństwo unickie*, s. 65-77.

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 41, s. 50; sygn. 42, s. 1, 34, 90, 128, 130; sygn. 43, s. 1, 62, 93; sygn. 44, s. 129, 164; sygn. 45, s. 141-142; sygn. 103, k. 166v-167v; sygn. 110, s. 398; sygn. 122, k. 281v; sygn. 139, k. 116, 117, 119; sygn. 146, s. 152-153, 195, 254; sygn. 147, s. , 81, 127, 311; sygn. 148, s. 148; sygn. 149, s. 38; sygn. 150, s. 75, 80; sygn. 154, s. 872; sygn. 155, k. 272; sygn. 156, k. k. 272; 722; sygn. 159, k. 96; sygn. 161, k. 118; sygn. 163, k. 104, 139; sygn. 170, k. 209v-210, 212; sygn. 230, k. 40-40v; sygn. 640, s. 42, 46; sygn. 643, s. 6, 103-104, 121-122; sygn. 645, s. 1, 16, 17; sygn. 646, s. 499-502, 505-506; sygn. 651, s. 80; sygn. 993, s. 2-4; sygn. 1044, s. 3.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem w pracy księdza było nauczanie wiernych wiary Cerkwi unickiej. Sprowadzało się to do niedzielno-świętecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Ponadto do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym swoją osobą przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się i odstępstwa w tym zakresie. Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym, mówiącym o pracy duszpasterskiej księży w parafii Grodyślawice. Wiemy, że paroch „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie” z wiernymi studiował. Jak pokazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro wizytujący parafię pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”¹⁷⁵. Wiadome jest też, że wizytujący parafię w 1760 r. biskup Maksymilian Ryłło nakazał parochowi ks. Mateuszowi Kudlińskiemu jechać do Rachań do klasztoru oo. Bartoszków i tam od 10 października „ośmiodniowe medytacje odprawić na swój koszt”¹⁷⁶. Proboszczowi Maciejowi Kudlińskiemu, wizytujący parafię w 1775 r. nakazali pilnie cerkiewne dachy i okna ponaprawiać, bo jak tego nie wykona, to zakazą odprawiania nabożeństw w świątyni. Nakazali także proboszczowi, żeby się w teologii moralnej i Piśmie św. douczył, oraz żeby swoje dzieci na naukę wysłał. Duchowny miał odprawić ośmiodniowe rekolekcje w klasztorze Trynitarzy w Tomaszowie¹⁷⁷.

¹⁷⁵ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 398.

¹⁷⁶ Na temat rekolekcji kapłańskich zob.: W. BOBRYK, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 72-74.

¹⁷⁷ APL, ChKGK, sygn. 122, k. 282.

Od 1867 r. proboszcz w Grodysławicach miał do pomocy „причетника”, czyli osobę posługującą do mszy, która nie była kapłanem czy diakonem (czyli osobą posiadającą święcenia), mógł natomiast czytać Pismo św., śpiewać, sprzątać cerkiew itd. Na to stanowisko 29 października 1870 r. został mianowany Józef Bojkowski¹⁷⁸.

Po likwidacji unii pierwszym duchowanym prawosławnym w Grodysławicach został, od 21 lipca 1875 r., Antoni Zawalski, który zanim przeszedł na prawosławie, był proboszczem unickim w Tyszowcach¹⁷⁹.

6. WIERNI

Dane dotyczące liczby wiernych w parafii Grodysławice są bardzo ubogie i pochodzą dopiero z XVIII w., a ich źródłem są protokoły wizytacji parafii. Nie podają one liczby parafian, ograniczając się jedynie do określenia parafian „sposobnych do spowiedzi”. Pierwsza tego typu informacja znajduje się w protokole powizytacyjnym biskupa Maksymiliana Ryły. Według niego w 1760 r. w parafii Grodysławice było 150 wiernych mogących przyjmować sakrament komunii, taka sama liczba parafian odnotowana jest w protokole z 1775 r. Oczywiście, wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także pozwala, nieco bliżej, opisać jej strukturę demograficzną. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nieuzasadnione i może prowadzić do dużych nieścisłości czy też przekłamań. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy za Cezarym Kukło, do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, które stanowiły dzieci młodsze¹⁸⁰.

Dane dotyczące liczby ludności w XIX w. pochodzą ze spisów statystycznych i raportów periodycznych dziekanów. Informacje tam zawarte występują w dwóch formach. Pierwszy typ danych zawiera tylko podaną ogólną liczbę wiernych, natomiast drugi oprócz tego określa liczbę sposobnych do spowiedzi. Niestety, tak dokładne dane występują tylko w pięciu przypadkach. Na

¹⁷⁸ Urodził się 10 III 1852 r. Ukończył szkołę „priczietników” w Chelmie, gdzie tę funkcję pełnił przez rok, tamże, sygn. 170, k. 4.

¹⁷⁹ Tamże, sygn. 170, k. 469a.

¹⁸⁰ C. KUKŁO, *Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

ich podstawie obliczono, że osoby mogące przystępować do sakramentów stanowiły od 65,20% do 77,57%, a średnia dla tych czterech lat kształtowała się na poziomie ok. 65,35% ogółu wiernych¹⁸¹. Właśnie taki współczynnik posłużył do oszacowania ludności mogącej przyjmować sakramenty w okresach, dla których brakowało tych danych. W związku z tym tak uzyskane dane posłużyły do oszacowania ludności parafii unickiej w Grodyślavicach w latach 1760-1872, co przedstawia poniższa tabela. Dane wyliczone na podstawie przeliczników zapisano kursywą.

Tabela 6. Liczba wiernych parafii unickiej w Grodyślavicach latach 1760-1872

Lata		1760	1775	1811	1814	1816	1819	1822	1829	1832	1836	1837	1838	1839	1840
Liczba wiernych	ogółem	188	188	809	944	884	896	950	1010	1000	1048	1084	1004	1113	1102
	sposobnych do spowie- dzi	50	150	528	617	578	586	621	660	654	685	685	656	727	655
Lata		1849	1850	1851	1852	1854	1856	1857	1858	1859	1860	1862	1865	1870	1872
Liczba wiernych	ogółem	1027	1039	1062	1054	1091	1366	1007	898	921	931	960	1012	1191	1217
	sposobnych do spowie- dzi	671	679	694	689	713	898	781	587	643	607	627	661	782	795

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 110, s. 398; sygn. 122, k. 281v; sygn. 146, s. 199; sygn. 147, s. 40, 134, 163, 211; sygn. 148, s. 249; sygn. 149, s. 230; sygn. 150, s. 175, 350; sygn. 151, s. 79, 163, 338; sygn. 154, s. 111, 252, 468, 746; sygn. 155, k. 343; sygn. 156, k. 132, 578, 692; sygn. 158, k. 355; sygn. 160, k. 38, 92; sygn. 161, k. 144; sygn. 163, k. 90, 430; sygn. 166, k. 326v-327; sygn. 167, k. 85; sygn. 169, k. 593v-594; sygn. 230, k. 2v; sygn. 602, k. 75v-76.

Przy analizowaniu tabeli należy pamiętać, że pod koniec XVIII w. do parafii zostały dołączone jako filialne cerkwie w Rachaniach i Werechaniach i stąd też widoczne są tak duże różnice w liczbie wiernych między XVIII a XIX stuleciem. Dla przykładu w roku 1814 w Grodyślavicach było 484 pa-

¹⁸¹ Należy zaznaczyć, że podobny współczynnik dla parafii Pieniany wyniósł 63,55%, dla parafii Łaszczów 62%, a parafii Żerniki 74,4%.

rafian, jak widać różnica w stosunku do wiernych z 1775 r. nie jest zbyt wielka. Gdy do tego dodamy 334 wiernych z Rachań i 126 z Werechań, to wiadomo, skąd się wzięła tak duża różnica w ilości parafian między 1775 a 1814 r.¹⁸² Warto jeszcze zwrócić uwagę na liczbę mieszkańców w poszczególnych wsiach znajdujących się w obrębie okręgu parafialnego Grodysławice w 1819 r., szczególnie że są to pierwsze tak szczegółowe informacje. W Grodysławicach zamieszkiwało 390 wiernych, Michalowie 91, Pukarzowie wraz z Wólką Pukarzewską 39, Werechaniach 124, Rachaniach 146, a w Żwiartowie i Żwiartówku 106 wiernych¹⁸³. Porównując te dwa źródła widoczne jest, że w danych z roku 1814 do Grodysławic doliczeni byli parafianie z Michalowa, a do Rachań z Pukarzowa, Wólki Pukarzewskiej, Żwiartówka i Żwiartowa. Kolejny, tak wyszczególniony spis wiernych z parafii, pochodzi z 1857 r. Wówczas w parafii było 1007 grekokatolików, z czego w Grodysławicach 369, Michalowie 98, Pukarzowie 42, Wólce Pukarzewskiej 98, Werechaniach 101, Rachaniach 169, Żwiartówku 115 i Józefówce 15 unitów¹⁸⁴. We wsi, gdzie znajdował się kościół parafialny, mieszkała więc trzecia część społeczności parafialnej.

Warte zauważenia jest to, że po raz pierwszy w badanych źródłach wystąpiła Józefówka jako część składowa parafii Grodysławice. Niestety, nie ma informacji, w jakich okolicznościach i kiedy nastąpiło włączenie tej wsi do parafii. Po małej liczbie unitów w Józefówce można się jedynie domyślać, że jej przynależność do Grodysławic nie była zbyt długa. Ostatnie dane, dzięki którym można porównać liczbę i dynamikę grekokatolików w poszczególnych wsiach parafialnych, pochodzą z 1870 r.¹⁸⁵ Zgodnie z tym źródłem najwięcej unitów, bo 441, było w siedzibie parafii, następnie w Rachaniach 163, o jednego mniej w Werechaniach, 147 w Żwiartówku, 121 w Wólce Pukarzewskiej, 106 w Michalowie, a najmniej, bo tylko 51 w Pukarzowie. Warto także zwrócić uwagę na dość duży spadek ludności pomiędzy 1856 a 1857 r. i pomiędzy 1857 a 1858 r. W pierwszym okresie liczba ludności parafii zmniejszyła się aż o 359 osób i był to największy ubytek wiernych w całym badanym cyklu. Źródło dokumentuje zgon 55 wiernych, informując, że ośmiu zmarło na suchoty, siedmiu na grypę, czterech na dur, dwóch na febrę, jeden na odrę, pięciu na robaki, trzech na tyfus, a 25 ze starości¹⁸⁶. W drugim

¹⁸² APL, ChKGK, sygn. 602, k. 75v-76.

¹⁸³ Tamże, sygn. 230, k. 23v-24.

¹⁸⁴ Tamże, sygn. 158, k. 13.

¹⁸⁵ Tamże, sygn. 167, k. 85.

¹⁸⁶ Tamże, sygn. 158, k. 354.

przypadku ta różnica była zdecydowanie mniejsza i wyniosła 109 osób, z czego cztery zmarły na gorączkę, cztery na suchoty, dwie na kolki, dwie na koklusz, trzy na szkarlatynę, a pięć na dur. W sumie źródło podało, że zmarło 21 osób, w tym 13 mężczyzn i osiem kobiet¹⁸⁷. Niestety, nie wiadomo, co się stało z pozostałymi wiernymi, czy spis był niezbyt dokładny, czy też zadecydowały inne czynniki, o których źródła milczą.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się wierzeń i poziomu religijnego uświadczenia. Niestety, w przypadku parafii Grodyślawnice występuje niedostatek źródeł, które pozwoliłyby na określenie poglądów religijnych tamtejszej wspólnoty religijnej, a te, które występują, nie pozwalają na zbyt daleko idące wnioski i uogólnienia. Pierwsza tego typu, pośrednia, informacja pochodzi z 1760 r. i pozwala wnioskować, że niektórzy wierni nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator biskup Maksymilian Ryłło dał polecenie parochowi, że „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu osobom ślubu dawać nie powinien”¹⁸⁸. Druga tego typu informacja znajduje się w „Wykazie obejmującym wiadomości co do wykonywania obowiązków religijnych i w ogóle stanu moralności parafian dekanatu tomaszowskiego w 1857 r.”, w którym określono, że „parafianie obowiązki religijne wypełniają należycie”¹⁸⁹.

W podobnym wykazie z 1860 r. dziekan tyszowiecki Jan Ulanicki zanotował ogólnie: „w dekanacie dostrzegać się daje gwałcenie niedziel i świąt, w które lud parafialny w porze letniej zbiorem siana i zboża zwykł się zajmować. Środki moralne ze strony duchowieństwa przebierane nie są dobre, od tego go odprowadziłem. Koniecznie potrzebne są środki inne, które ze strony władz policyjnych skuteczniej mogły być użyte”¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Tamże, sygn. 156, s. 692.

¹⁸⁸ Tamże, sygn. 110, s. 398.

¹⁸⁹ W wykazie tym, sporządzonym przez dziekana tomaszowskiego Mikołaja Nazarewicza, znajdują się Grodyślawnice z adnotacją, że należą do dekanatu tyszowieckiego, tamże, sygn. 158, k. 355.

¹⁹⁰ Tamże, sygn. 161, k. 144.

*

Artykuł zawiera informacje dotyczące funkcjonowania parafii unickiej p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża w Grodysławicach od pierwszego pojawiania się o niej wiadomości w źródłach do likwidacji unii w 1875 r. Parafia Grodysławice, podobnie jak i inne parafie, w ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała niezbędne podstawy ekonomiczne i wyposażenie do obrzędowości unickiej. Paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane przez okres funkcjonowania parafii. Mimo to ich ilość i jakość była często przyczyną trosk wizytujących parafię duchownych.

Niewiele wiadomo na temat warunków mieszkaniowych parocha, zwłaszcza w okresie XVII-XVIII w. Dane XIX-wieczne są bardziej szczegółowe, ale ograniczają się jedynie do opisu mieszkania i określenia jego stanu. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku budynków ekonomicznych.

Określenie liczby wiernych jest szczególnie trudne dla XVII i XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Sytuacja uległa zmianie w następnym stuleciu, w którym władze zaborcze nakazywały dokonywać spisów ludności. Temu rygorowi byli także podporządkowani zarządcy parafii unickich.

W przypadku duchowieństwa zarządzającego parafią zidentyfikowano 14 księży. Niestety, ze względu na niekompletność źródeł nie odtworzono pełnej obsady parafii, nie ustalono także wszystkich dat krańcowych sprawowanych przez kapłanów funkcji.

Reasumując należy zaznaczyć, że artykuł nie zamyka tematu, a dalsze badania zapewne pozwolą na rozszerzenie wiadomości o funkcjonowaniu tej parafii.

ANEKS 1

TAKSA OPŁAT *IURA STOLAE* DLA PLEBANÓW OBRZĄDKU
RZYMSKO-KATOLICKIEGO WYDANA 30 GRUDNIA 1818 ROKU

Taxa opłat <i>Jura stolae</i> dla Plebanów obrzędki Rzymsko-Katolickiego	Klasa I	Klasa II	Klasa III
	opłata w zł/gr		
Chrzest bezpłatnie	–	–	–
Od zapisania metryki urodzenia	3	1/15	0/20
Od ślubu i zapisania metryki kościelnej	18	8	2
Od zapowiedzi każdej	2	1/10	0/20
Od wywodów	1	0/20	0/10
Chowanie ciche bezpłatnie	–	–	–
Zapisanie kościelnej metryki śmierci	2	1	0/15
Za pochowanie ze śpiewaniem i zapisem metryki kościelnej	12	6	3
Od wystawienia katafalku mniejszego	6	3	21
Za eksportację	4	2	1
Od wigilii śpiewanych	3	3	3
Za mszę czytaną	3	2	2
Za mowę pogrzebową podług umowy stron	–	–	–
Za każdą świecę przy pochowaniu	0/20	0/30	0/15
Za każdą lampę	0/10	0/10	0/10
Za dzwonnego jeden raz, gdy więcej jak dwa dzwony	2	1/10	0/10
Gdy dwa tylko jeden dzwon	1	0/20	0/10
Od wydania ekstraktu każdej metryki	3	1/15	0/20
Pokładanie do skrzynki na fundusz cmentarza opłacać się mające:			
Od osób wieku nad lat 15	4	2	1
Od osób młodszych nad lat 15	3	1	0/15

ANEKS 2

PODSTAWOWE DANE BIOGRAFICZNE DUCHOWNYCH
PARAFII W GRODYSŁAWICACH

Zamieszczony poniżej aneks zawiera podstawowe, skrócone dane biograficzne księży unickich dekanatu tyszowieckiego. Zamieszczone są w nim najistotniejsze dane dotyczące kariery duchownej, wykształcenia świeckiego, czasu wyświęcenia, a także daty, miejsca urodzenia i pochodzenia. Dane zostały ułożone według poniższego schematu:

1. Data urodzenia.
2. Miejsce urodzenia.
3. Pochodzenie społeczne.
4. Wykształcenie świeckie z uwzględnieniem liczby ukończonych klas, miejsca pobierania nauki i dat krańcowych pobierania nauki.
5. Wykształcenie duchowne z podaniem dat krańcowych i siedziby seminarium.
6. Datę uzyskania święceń kapłańskich.
7. Przebieg kariery duchownego.
8. Data śmierci.

Bazylewicz Teodor; 1. -; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. od 2 IX 1728 r. (zatwierdzony 2 III 1729 r.) proboszcz (dalej: prob.) w Grodysławicach ; 8. -.

Bratkiewicz Michał; 1. 8 XII 1785 r.; 2. Tomaszów; 3. mieszczańskie; 4. w szkołach tomaszowskich i zamojskich ukończył filozofię; 5. od 1806 r. Lwów; 6. 26 X 1810 r.; 7. wikary (dalej: wik.) w Hrubieszowie do 19 IV 1810 r., od 19 IV 1810 do 16 I 1815 r. prob. w Słowatyczach, od 16 I 1815 r. prob. w Grodysławicach, w 1825 r. mianowany instruktorem dekanatu tomaszowskiego, od 1825 wicedziekan dekanatu tomaszowskiego, od 24 V 1825 r. dziekan dekanatu tomaszowskiego; 8. 18 III 1858 r.

Bratkiewicz Symeon; 1. 1797 r.; 2. Tomaszów; 3. mieszczańskie; 4. ukończył 3 klasy szkoły w Szczebrzeszynie; 5. Chełm; 6. 1822 r.; 7. od 21 V 1822 wik. w Werechaniach (Grodysławicach), od 6 XII 1825 r. prob. w Typinie i Podhorcach (zrezygnował przed 16 XI 1834 r.), prob. w Horodle; 8. 1844 r.

Karpowicz Jan; 1. -; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. prob. w Grodysławicach, zrezygnował 2 IX 1728 r. ; 8. -.

Karpowicz Siemion; 1. -; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. od 1 IV 1694 r. prob. w Grodysławicach; 8. -.

Karpowicz Zygmunt; 1. 1 XI 1834 r.; 2. Łukowce; 3. kapłańskie; 4. ukończył 4 klasy szkoły powiatowej w Siedlcach; 5. od 14 X 1852 r. Chełm; 6. 11 II 1858 r.; 7. od 30 I 1858 r. koop. w Grodysławicach, od 10 III 1858 r. adm. w Grody-

sławicach, od 31 XI 1862 r. prob. w Grodyślavicach, od 2 VIII 1863 r. adm. w Żernikach; 8. 1885 r.

Kudliński Mateusz; 1. -; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. w 1760 r. prob. w Grodyślavicach; 8. -.

Kudliński Maciej; 1. -; 2. -; 3. kapłańskie; 4. -; 5. -; 6. -; 7. od 28 III 1775 r. prob. w Grodyślavicach; 8. -.

Panasiński Jan; 1. 1764 r.; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. od 20 marca 1808 r. prob. w Grodyślavicach, dziekan dekanatu tomaszowskiego; 8. przed 10 VI 1813 r.

Rogalski Jan; 1. 24 V 1764 r.; 2. Żerniki; 3. kapłańskie; 4. do 14 roku życia przy rodzicach uczył się czytać i pisać, ukończył 3 klasy w Warężu; 5. prywatnie, egzaminy przed biskupem; 6. 1802 r.; 7. kooperator (dalej: koop.) w Grodyślavicach do 1808 r., po 1808 r. wik. w Żernikach, w 1818 r. adm. w Pienianach; 8. 27 IV 1840 r.

Skrobański Michał; 1. 16 X 1788 r.; 2. Tarnogród; 3. mieszczańskie; 4. ukończył filozofię w szkołach zamojskich; 5. Chełm; 6. 14 III 1830 r.; 7. koop. w Grodyślavicach do 22 VIII 1830 r., adm. w Skierbieszowie do 19 III 1835 r., adm. w Kraśniczynie i Bończy; 8. 1861 r.

Szulakiewicz Jan; 1. 5 III 1802 r.; 2. Różańce; 3. kapłańskie; 4. ukończył 4 klasy w szkołach w Białej; 5. od 1820 do 1823 r. Chełm, od 1824 do 1827 r. Warszawa; 6. 14 II 1828 r.; 7. od 14 XII 1828 r. koop. w Grodyślavicach, adm. w Rudzie do 31 VIII 1830 r., potem prob. w Rudzie, od 26 III 1833 r. wicedziekan dekanatu wisznickiego, od 4 X 1839 r. dziekan dekanatu wisznickiego, członek konsystorza chełmskiego, kanonik honorowy chełmski; 8. 1863 r.

Własiewicz Filip; 1. 22 X 1810 r.; 2. Hrubieszów; 3. kapłańskie; 4. ukończył 4 klasy w szkołach w Szczepieszynie; 5. Chełm; 6. 1837 r.; 7. od 5 III 1837 r. koop. w Grodyślavicach; od 23 IV 1858 r. adm. w Sopocie, od 22 XII 1859 r. adm. w Łosińcu, od 1862 r. prob. w Łosińcu, prob. w Dubie; 8. po 1885 r.

Zarzecki Leon Bazyle; 1. -; 2. -; 3. ; 4. -; 5. -; 6. -; 7. w 1818 r. proboszcz w Grodyślavicach, dziekan dekanatu tomaszowskiego, rezydent w Tomaszowie; 8. 27 III 1819 r.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 34, 36

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 41, 42, 43, 44, 45, 103, 110, 122, 139, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 230, 602, 604, 640, 643, 645, 646, 651, 993, 1044

OPRACOWANIA

- BIEŃKOWSKI L., Diecezja prawosławna, w: Encyklopedia Katolicka, t. III, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, kol. 132.
- BIEŃKOWSKI L., Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452), „Roczniki Humanistyczne”, 7(1960), z. 2, s. 187-256.
- BIEŃKOWSKI L., Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce, w: Kościół w Polsce, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1970.
- BOBRYK W., Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku, Lublin 2005.
- BRÜCKNER A., Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1970.
- CHRUSCEWICZ G., Istorija zamojskiego sobora (1720 goda), Wilno 1880.
- CHODYNICKI K., Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632, Warszawa 1934.
- Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r., red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998.
- 400-lecie unii brzeskiej, red. K. Soczyński, Warszawa 1996.
- DĄBKOWSKI P., Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku, Lwów 1939.
- DĘBSKI K., Bohaterstwo unitów podlaskich (1875-1905), Warszawa 1993.
- DYLAGOWA H., Dzieje unii brzeskiej (1596-1918), Warszawa 1996.
- Dziedzictwo Unii Brzeskiej, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2012.
- FRYKOWSKI J., Dzieje parafii unickiej w Pienianach, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 12(2014), s. 23-49.
- GIL A., Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r., Lublin–Chełm 1999.
- GIL A., Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczpospolitej, Lublin 2005.
- GIL A., SKOCZYŁAS I., Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458-1795, Lublin–Lwów 2014.
- IHNATOWICZ I., Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku, cz. I, Warszawa 1967.
- JAROSZEWICZ Z., Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur, „Rocznik Olsztyński” 16(1989), s. 228-251.
- KARBOWNIK M., Ofiary *iura stolae* na ziemiach polskich w latach 1285-1918, Lublin 1995.
- KAWAŁKO D., Cmentarze województwa zamojskiego, Zamość 1994.
- KOŚC J., Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny, w: Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich, t. 13, red. W. Boryś, Wrocław 1988, s. 57-102.

- KOŁBUK W., Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875, Lublin 1992.
- KOŁBUK W., Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Lublin 1998.
- KOŁBUK W., Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914, Lublin 1992.
- KUKŁO C., Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, Warszawa 2009.
- KUMOR B., Geneza i zawarcie unii brzeskiej, w: Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 26-44.
- LEWANDOWSKI J., Grekokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, vol. LXII, Lublin 2007, s. 77-84.
- LIKOWSKI E., Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku, t. 1, Warszawa 1906.
- LIKOWSKI E., Unia brzeska, Warszawa 1907.
- MARKUNAS A., UCZYTEL T., Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich, Poznań 2001.
- MATWIEJUK K., Męczennicy podlascy, w: Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum, red. A. Hejda, Radom 1998, s. 59-74.
- MIRONOWICZ A., Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku, w: Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993.
- NABYWANIEC S., Kościół grekokatolicki w Galicji w latach 1772-1848: wybrane zagadnienia, w: Polska i jej wschodni sąsiedzi, t. 4, red. A. Andrusiewicz, Rzeszów 2004, s. 26-47.
- NABYWANIEC S., Plany józefińskiej regulacji parafii w grekokatolickiej diecezji przemyskiej, „Resovia Sacra” 7(2000), s. 73-97.
- NARBUTT O., Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego, Warszawa 1979.
- NIEDŹWIEDŹ J., Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Zamość 2003, s. 148-150.
- NOWODWORSKI M., Parafia, w: Encyklopedia kościelna, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200.
- PAŃCZUK B., Księgi liturgiczne, w: Encyklopedia Katolicka, t. X, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Góźdz, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, kol. 110.
- PÓŁCWIARTEK J., Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku, Rzeszów 1974.
- СЛОБОДЯН В., Церкви Холмської епархії, Львів 2005.
- SNELA B., Kolory liturgiczne, w: Encyklopedia Katolicka, t. IX, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Góźdz, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2002, kol. 385-386.
- SENIUK B.M., Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej, w: Polska Ukraina 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 309-346.
- SOSZYŃSKI R., 400-lecie unii brzeskiej, Warszawa 1996.
- SZYMAŃSKI J., Nauki pomocnicze historii, Warszawa 2005.
- TURNAU I., Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w., Warszawa 1999.
- Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy, Toruń 1997.
- Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum, red. A. Hejda, Radom 1998.

- Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Wrocław 1994.
- Wielka Encyklopedia Polski, t. 1, red. M. Karolczuk-Kędzierska, Kraków 2004.
- WIŚNIEWSKI E., Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne, Warszawa 1965.
- WÓJCIK E., Fundacja, w: Encyklopedia Katolicka, t. V, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760-761.
- ZAJDA A., Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku), Warszawa 1979.

Z DZIEJÓW PARAFII UNICKIEJ W GRODYŚLAWICACH

S t r e s z c z e n i e

Artykuł przedstawia blisko 200-letnie dzieje parafii unickiej p.w. Podwyższenia Świętego Krzyża w Grodyślavicach (od końca XVII w. do 1875 r., czyli roku likwidacji unii i tym samym parafii).

Na wstępie określono położenie geograficzne parafii, jej wielkość i miejsce w strukturach organizacyjnych Kościoła. Analizując protokoły powizytacyjne biskupów chełmskich oraz wykazy statystyczne, przedstawiono wygląd świątyni parafialnej i kościołów filialnych oraz ich wyposażenie. W miarę możliwości, na ile pozwoliły źródła, ukazany został także wygląd plebanii i budynków ekonomicznych. Następnie określono beneficjum cerkiewne z uwzględnieniem zmian, jakie zachodziły w jego wielkości i jakości. W kolejnej części odtworzono listę związanych z parafią 14 duchownych, wzbogacając ją o podstawowe dane biograficzne poszczególnych kapłanów. W końcowej części określono liczbę wiernych, przedstawiono liczbę parafian przystępujących do sakramentów oraz w miarę możliwości zaprezentowano poziom religijnego uświadczenia wiernych parafii grodyślawickiej.

Słowa kluczowe: parafia, cerkiew, proboszcz, argentaria, beneficjum, unicy.